

Alle har gavn af dette!

Udskiftning, udflytning og selveje som led i landboreformerne

Hidtil har historikerne diskuteret, om initiativet til de danske landboreformer i slutningen af det 18. århundrede kom fra oven, fra regeringen, eller fra nedenu, fra godsejerne. Denne undersøgelse af samtidens diskussioner og praksis viser, at verden var langt mere kompleks. Der var magtspil mellem regeringskontorerne og uenighed inden for reformkredsene samtidig med, at reformvenlige godsejere måtte kæmpe med dagligdagens praktiske vanskeligheder. I artiklen sættes de praktiske reformer på godset Sohngårdsholm ved Aalborg desuden i relation til regeringens lovgivning og administrative praksis. Helt ned i detaljen fulgte centraladministrationen landboreformerne til dørs for at nå sine langsigtede mål.¹

Der er almindelig enighed om, at de store landboreformer i Danmark i slutningen af det 18. århundrede var afgørende for udviklingen af både dansk landbrug og hele det danske samfund i de næste hundrede år – ja, helt op til nutiden. I løbet af en generation ændrede landskabet fuldstændig udseende. De mange små strimler af dyrket jord blev samlet til større flader, mens de store sammenhængende overdrev udenom blev inddelt i marker og opdyrket. Det var udskiftningens synlige resultater, mens det reelle var opløsningen af landsbyfællesskabet og placeringen af dyrkningsansvaret hos den enkelte bonde. Bebyggelsen i landsbyerne blev udtyndet og spredt ud over landet som en nødvendig følge af en effektiv udskiftning. Det blev benævnt udflytningen. Fæstebønderne kunne ændre status til selvejere eller arvefæstere, og de fæstebønder, der blev tilbage i deres gamle position, blev indrømmet større sikkerhed i fæsteforholdet. Stavnsbåndet blev successivt ophævet til gavn for karlene på landet. Frihed og ejendom var reformbevægelsens slagord.

Men hvem tog initiativet til disse forandringer? Kom det fra oven, som det står at læse på Frihedsstøtten, det store monument over stavnsbåndsløsningen 1788, der samtidig er blevet symbol for hele reformbevægelsen: »Kongen bød stavnsbåndet skal ophøre. Landbolovene gives orden og kraft.« Eller kom det snarere fra nedenu, da den egentlige indsats blev ydet ude i landet? Dette er forskerne ikke ganske enige om.²

For at komme videre med disse spørgsmål skal det undersøges, hvad de enkelte aktører ønskede at opnå med reformerne. Hvad ville kongen opnå – eller

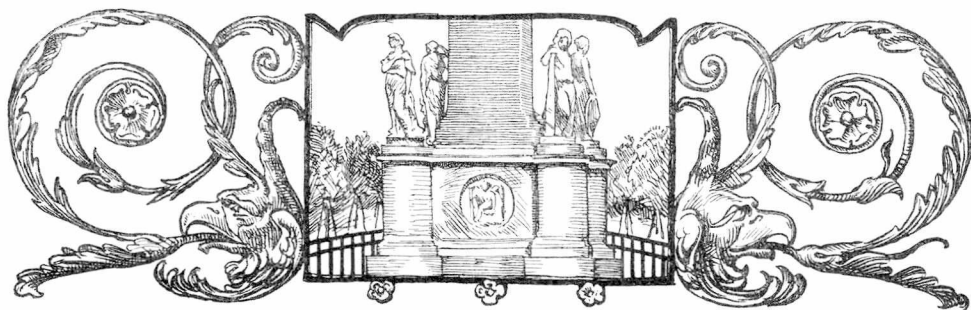

Fig. 1. Frihedsstøtten er set som et symbol på landboreformbevægelsen. I 1903 blev monumentet endda anvendt i vignetten før afsnittet om tiden fra 1784 til 1801 i Danmarks Riges Historie som et vartegn for hele perioden. På dette tidspunkt betragtedes reformbevægelsen stadig som noget, der blev iværksat oppefra. Foto: Danmarks Riges Historie, bd. 5, København 1903, s. 449.

rettere de toneangivende i centraladministrationen? Var deres mål de samme gennem hele processen? Den store landbokommission af 1786 havde stor indflydelse på initiativer og handlingsforløb i slutningen af århundredet. Men flere af dens medlemmer trak sig tilbage i protest mod reformernes radikalitet. Hvad skete der i de øvrige regeringskontorer? Hvordan var holdningen til reformerne her? Hvem tog man hensyn til, og hvilke krav blev der stillet?

Hvem repræsenterede i øvrigt dette ubestemte lag, der går under betegnelsen *fra neden*? Var det godsejerne, som sad på ejendomsretten både til hovedgårdsjorden og til fæstegodset? Der fandtes mange forskellige synspunkter blandt disse godsejere, som det heller ikke længere er muligt at karakterisere som en stand. Flere af dem ytrede sig i den offentlige debat, mens initiativerne blev taget, og begivenhederne fandt sted. Men den endelige prøve må være deres reaktioner på de handlingsmuligheder, lovgivningen gav dem.

Disse forskellige spørgsmål vil jeg forsøge at kaste lys over ved at undersøge, hvad der skete et konkret sted i landet, hvorfra vi endnu ikke har så mange undersøgelser. Det er landboreformerne på Sohngårdsholm gods lige uden for Aalborg, der skal tjene som *case study*. Sohngårdsholm er ikke valgt, fordi jeg mener, udviklingen her er repræsentativ for, hvad der i øvrigt skete landet over. Det er heller ikke valgt på grund af et godt og fyldigt godsarkiv. Tværtimod er dette meget pauvert, fordi reformbevægelsen her blev gennemført til bunds på et tidligt tidspunkt. De velbevarede godsarkiver stammer normalt fra godser, der først sent gennemførte reformer. På Sohngårdsholm blev reformerne gennemført på tyve år, det vil sige udskiftning, udflytning, overgang fra

fæste til selveje og hovedgårdens opløsning. Samtidig udgav ejeren af godset ved reformernes start en lille pjece om sine synspunkter på hele reformkomplekset. Det betyder, at det er muligt at konfrontere hans teoretiske standpunkter med praksis på hans gods. Desuden kan godsets beliggenhed lige uden for en af landets største købstæder måske kaste nyt lys over reformudviklingen.³

Men lad os først se på udviklingen på centralt hold. Der vil kun blive fokuseret på de reformer, der senere vil blive fulgt på lokalt hold: udskiftning, udflytning og overgang til selveje, derimod mindre på hoveriet og frihedsaspektet i stavnsbåndsophævelsen.

Landboreformerne set fra oven

Der er almindelig enighed blandt forskerne om, at det var den økonomiske udvikling, der satte gang i reformovervejelserne. Den lange økonomiske nedgangsperiode var i 1730'erne gået over i en dyb landbrugskrise, hvor landbrugsprodukterne ikke kunne afsættes. Da krisen tog af i slutningen af 1730'erne, blev den afløst af kvægpest i 1740'erne. Men omkring 1750 blev det klart, at konjunkturerne var stigende over hele Europa. De lave fødevarerpriser havde sat gang både i befolkningstilvækst og den efterfølgende industrielle revolution i England og Holland. Begge dele medførte stigende efterspørgsel og dermed stigende priser på landbrugsvarer.⁴

Denne positive udvikling stillede den danske regering over for nye problemer. Det danske korn havde vanskeligt ved at klare sig på verdensmarkedet på grund af dårlig kvalitet. Men regeringen i landbrugslandet Danmark ønskede naturligt nok at forbedre handelsbalancen og dermed samfundets økonomiske udvikling. Dette ønske var i overensstemmelse med merkantilismen, som var samtidens herskende økonomiske doktrin. Målet for enevælden var et stigende folketal samt lykke og velfærd for landets indbyggere. Det ville fremme landets og dermed kongens ry over for udenlandske magter.

Hvordan kunne den enevældige regering stimulere landbrugsproduktionen, således at Danmark kunne få en større mængde kvalitetskorn til afsætning og dermed få del i de gunstige konjunkturer? Strukturen i dansk landbrug var baseret på godser med relativt små hovedgårde – en tiendedel af landets agerjord – direkte under godsejernes produktionsansvar, mens resten af landets agerjord blev dyrket af fæstere, der for hovedpartens vedkommende i driftsmæssig henseende var underlagt et landsbyfællesskab. Hvis fæsterne var i stand til at svare deres skatter og afgifter, havde godsejerne ingen indflydelse på driftsforholdene i bondebruget. Der var i Danmark ikke tradition for, at godsejerne blandede sig som for eksempel i England ved at stille krav om en særlig driftsmåde. Samtidig var det vanskeligt for initiativrige bønder at trænge igennem

med driftsomlægninger og nye afgrødetyper, da de først skulle vedtages på landsbystævnet. Det var i hvert fald anklagen mod landsbyfællesskabet. Så tilsyneladende var den eneste farbare vej for produktivitetsforbedringer at satse på hovedgårdsdriften, selvom man dermed kun nåede den mindre del af Danmarks agerjord.

Stillet over for dette dilemma valgte den danske regering under Frederik V's enevældige styre (1746-66) at starte et helt andet sted, nemlig med at frigive den offentlige debat om økonomiske og landbrugsfaglige emner i videste forstand. Der udgik i 1755 en officiel opfordring til at udarbejde afhandlinger om »alle de sager, der kan være tjenlige til at opretholde landets flor« – det vil sige, at der blev åbnet for diskussion under enevælden. Der blev sågar lanceret et nyt tidsskrift *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, hvor de indsendte afhandlinger blev offentliggjort til almindelig oplysning og fortsættelse af debatten.⁵

Udskiftningsreformer set fra oven

Mens denne nyttige debat rullede af sted, nedsatte regeringen den første af en række landbokommissioner med embedsmænd og godsejere som medlemmer. Kommissionen valgte at starte reformarbejdet med at lovgive om udskiftning af fællesskabet. Det blev valgt som første indsatsområde, da regeringen opfattede dette fællesskab som den største hindring for en reform af bondebruget. Samtidig var det et område, som regeringen aldrig tidligere havde lovgivet om. Danske Lov fra 1683 omtalte end ikke landsbyfællesskabet, men forudsatte blot dets eksistens. Når enevælden tidligere havde interesseret sig for jorden, var det som skatteobjekt. Det havde resulteret i den store matrikel fra 1688. Herfra havde administrationen erfaring med både opmåling og værdiansættelse af den dyrkede agerjord og også med nødvendigheden af at anvende faglig ekspertise ved opmålingen. Den gang i 1688 havde det blot været en registrering af det eksisterende system, men nu knap 70 år senere var opmålingen et led i etableringen af en revolutionerende ny agerdyrkningspraksis, som bondebruget kun kendte fra de få enestegårde uden for landsbyfællesskabet. Udskiftningen var således et helt nyt lovgivningsområde, hvor regeringen måtte prøve sig frem. Men det var også et område, hvor den ikke kunne træde godsejerne over tærne ved at gå ind på deres enemærker – bortset fra de få steder, hvor hovedgården endnu havde en enkelt mark i fællesskab med den nærmeste landsby.

I første omgang tog centraladministrationen i årene fra 1758 til 1760 fat på lovgivning om fællesskabet på de store overdrev mellem byerne. Det blev ikke påbudt, at dette fællesskab skulle ophøre, men der blev givet regler for, hvorledes ophævelsen kunne finde sted. Næste skridt blev taget med forordningen

af 28. juli 1769, der fastslog retten for flertallet af lodsejere eller ejerne af de fleste tønder hartkorn at kræve udskiftningen af overdrevene gennemført, uanset hvad de øvrige mente om sagen. De kunne oven i købet tvinges til at deltage i det medfølgende hegnsarbejde. Efter fire år forventede centraladministrationen, at udskiftningen af overdrevene var gennemført over hele landet. Ellers ville det få ubehagelige følger for lodsejerne. Hvilke nævntes ikke. Derefter gik forordningen videre efter samme koncept med de marker, landsbyerne var fælles om. Til slut behandlede også ophævelsen af fællesskabet mellem lodsejere i byerne. Der var ingen problemer i landsbyer, der kun havde en lodsejer. Her var det hans holdning til udskiftningen, der blev bestemmende. Men var der flere ejere i landsbyen med divergerende holdning til udskiftningsspørgsmålet, blev det fastslået, at en lodsejer ikke måtte modsætte sig flertallets udskiftningsønsker. Ved den følgende forordning af 13. maj 1776 var det endog tilstrækkeligt, at én lodsejer ønskede udskiftning. Selv modstandere måtte tage del i omkostningerne, selvom deres egne bønder skulle arbejde i et mindre omfattende fællesskab bagefter.

Den normale udskiftningsform var en stjerne, som gik på tværs af indmark, udmark og overdrev. Den havde den fordel, at gårdmændene kunne blive boende inde i landsbyen, som de altid havde gjort. Ved de store landsbyer var det dog nødvendigt af hensyn til arronderingen af gårdenes marker at kombinere stjerneudskiftning med en blokudskiftning, hvor nogle bønder fik tildelt udmarks- eller overdrevsjord. Grundprincippet for fordeling var, at alle skulle have et tilliggende, der i tønder hartkorn svarede til deres nuværende – medmindre godsejerne samtidig gennemførte en *egalisering* eller ligedeling af gårdenes jordtilliggende. Bønder, der fik tildelt udmarks- eller overdrevsjord, skulle altså have et større areal end andre. Det hele blev yderligere kompliceret, fordi det blev nødvendigt at flytte flere af bønderne ud på de tildelte blokudskiftninger. Det skabte problemer, idet det samtidig var et alvorligt indgreb i det sociale liv for bonden og hans husstand. Udflytningen af en gård var også en bekostelig affære, selvom en del af tømmeret fra den gamle gård undertiden kunne genbruges, hvis det da ikke var for ringe. Der blev allerede i 1776-forordningen åbnet op for, at der kunne gives bygningshjælp på 50-100 rigsdaler pr. udflyttet gård. Imidlertid var der kun afsat 1.000 rigsdaler om året til dette formål for hele landet, så det var nødvendigt at fastslå *først til mølle* princippet.

Når gårdene fik jorden samlet på et eller nogle få steder, var landsbyfællesskabet omkring markdrift ikke længere nødvendigt. Det var eo ipso ophævet, men derfor kunne det godt fortsætte på andre områder, der ikke vedrørte landbrugsdriften. I udskiftningsforordningen af 23. april 1781 blev det endog eksPLICIT forbudt at oprette nye driftsfællesskaber. Dette forbud kunne tyde på, at

det havde været forsøgt. Forordningen sammenfattede først og fremmest den tidligere lovgivning på området, men i forhold til husmændene var der dog nye toner – i hvert fald så vidt som de nu blev omtalt. Det vil blive behandlet i et senere afsnit.⁶

Udskiftningsomkostninger set fra oven

Der skete fremskridt i den praktiske udskiftnings sag, ikke mindst på krongodset i Nordsjælland og Sønderjylland, hvorfra det bredte sig op langs den jyske Lillebæltskyst. Også på Fyn kom der tidligt gang i udskiftningen på private godser.⁷ Men det gik ikke hurtigt nok for den store landbokommission, der var blevet nedsat i 1786 efter systemskiftet, hvor kronprins Frederik – senere Frederik VI – i praksis overtog regeringsansvaret. Reformbevægelsen var generelt ved at køre fast i både regering og landbokommission efter 1788, da der var blevet gennemført mange vigtige love om ophævelse af stavnsbåndet og forbedring af fæstebøndernes retstilstand i relation til godsejeren. Det var især uenigheden i landbokommissionen om hoveriet, der havde stoppet reformerne, men også de begyndende godsejerprotester ude i landet havde en bremsende effekt. En række jyske godsejere havde i fællesskab indgivet en kritisk petition til kronprinsen den 18. august 1790 i forbindelse med hans bryllupsrejse gennem Jylland. De mente, at nu var centraladministrationen ved at gå for vidt i reformbegejstring. De så jo, hvordan deres bønder blev mere og mere besværlige og oprørske, fordi de forventede langt større opbakning fra regeringen og den gode konge, end de allerede havde fået. Nogle steder vægrede de sig ved udføre hoveri og yde tiende. Bønderne fandt sig i det hele taget ikke i så meget mere.⁸

I den situation vendte Landbokommissionen og regeringen tilbage til den mindst kontroversielle reform, udskiftningen. I Landbokommissionens diskussion om årsagen til, at ikke flere godsejere satte udskiftningsreformen i gang, var der ikke tvivl om svaret. Resultatet af en udskiftning ville alene være en forbedring af bondebrugets driftsresultat. For godsejeren ville det derfor kun være en økonomisk fordel i de tilfælde, hvor fæsterne ikke havde været i stand til at svare skatter og afgifter. Det kunne han så forvente, de ville blive nogle år efter udskiftningen. Men bortset herfra kunne godsejeren ikke få del i det stigende driftsudbytte på fæstegårdene. Han kunne ikke hæve landgilden, som lovgivningsmæssigt lå fast. Kun ved fæsteskit kunne han forhøje den nye fæsters tiltrædelsesafgift. Men det kunne ikke kompensere for de mange udgifter til landinspektører og bygningshjælp ved udflytningen, som hvilede på godsejeren, der ikke havde mulighed for at vælte noget heraf over på de implicerede fæstebønder. Landbokommissionen fandt det derfor nødvendigt at indføre et incitament for godsejerne til at kaste sig ud i reformbevægelsen.

Det var et forslag af 14. april 1792 fra godsejer og konferensråd V.A. Han-

sen, Frydenlund, der satte gang i debatten i Landbokkommissionen. Selv havde han efter overtagelsen af det forfaldne fædrene gods påbegyndt udskiftningen af halvdelen af fæstegodset. Så han vidste, hvad han talte om. Han havde set en fordobling af fæstebøndernes produktion efter udskiftningen. Der blev nu sået flere forskellige afgrøder, og udbyttet var af bedre kvalitet end tidligere. For at opmuntre godsejerne til at gå i gang foreslog han, at fæstebønderne skulle forrente den kapital, godsejerne havde anvendt på udskiftning og udflytning. I kapitalberegningen skulle indgå udgifterne til opmåling, udskiftning, udflytning, loddernes og havernes indhegning, grundforbedring og brøndes og vandsteders udgravning. Et eventuelt tilskud fra den kongelige kreditkasse skulle selvfølgelig fratrækkes. For at iværksætte rentebetalingen måtte der stilles betingelser om den rette udformning af markerne, der ikke måtte være for lange og smalle. De udflyttede bygninger måtte ikke være for kostbare, men følge egnens byggeskik. V.A. Hansen så gerne, at denne rentebetaling også kunne pålægges de tidligere udskiftninger. Men her satte kommissionen hælene i, da det ville være lovgivning med tilbagevirkende kraft. Formålet var jo at opildne til fremtidige udskiftninger.

Også fra Christian Ditlev Reventlow er der bevaret en betænkning, som i holdning og synspunkter var på linie med V.A. Hansen. På et punkt gik han dog videre, idet han foreslog, at det skulle være tilladt ved en udskiftet gårds fæstledighed at bortforpagte den enten på to personers levetid eller på 50 år. Han anså korte forpagtninger for skadelige, men ved forpagtninger, der var længere end det sædvanlige livsfæste, ville bønderne blive mere interesserede i forbedringer, fordi de kunne overføres til deres arvinger. Hans anså det desuden som en væsentlig fordel, at man ved lange forpagtninger ville undgå de forskudte ægteskaber, hvor en ung bondekarl måtte gifte sig med en ældre enke for at overtage en fæstegård. Det havde haft til følge, at der blev født færre børn. I samtidens sprogbrug hed det, at det gik ud over folkeformerelsen, der var et absolut plusord i statstænkningen i det 18. århundrede.

Der havde ikke været enighed om forpagtningsspørgsmålet i landvæsenkommissionen. Formentlig er det Wormskiolds diplomatiske kommentarer, vi har med rødkridt ude i marginen på Reventlows betænkning: »Hører nok ei til nærværende materie. Jeg for min del anser en endnu større frihed for begge parter for endnu nødigere.« Han blev støttet af baron Lehn, men i flertallets indstilling til kongen argumenteredes kraftigt imod de korte forpagtninger – blandt andet under henvisning til Englands eksempel. Reventlow havde sejret.

Reventlow red også en anden kæphest i sin betænkning: Det skulle være tilladt at udparcellere noget af det yderste af hovedgården til mindre ladegårde sammen med en del af de tilgrænsende fæstejorder – dog først ved fæstledighed. Disse nye ladegårde skulle bortforpagtes, men måtte ikke drives med ho-

Vigtigste lovgivning angående jordreformer

29. dec. 1758, 28. dec. 1759, 8. marts 1760	Indskrænkning af fællesskabet (overdrevene).
15. maj 1761	Ophævelse af fællesskabet og forbud mod salg af fæstegårde fra hovedgårde.
13. maj 1769	Ophævelse af 1761forordningen. Godset ansvarlig for selvejerens skatter modfastholdelse af hovedgårdens skattefrihed.
27. juli 1769	Ophævelse af fællesskabet – et flertal kan kræve det.
13. maj 1776	Ophævelse af fællesskabet – én lodsejer kan kræve det.
23. april 1781	Sammenfattende lov om fællesskabets ophævelse.
8. dec. 1784	Ophævelse af godsejerens ansvar for selvejerens skatter, men skattefriheden af hovedgården kan fastholdes, hvis alt fæstegodset blev solgt til fæsterne eller beboerne. Til gengæld krav om udskiftning og jord til husmændene.
13. juli 1785	Kravet om bortsalg af alt fæstegods opgivet. Til gengæld kræves, at hoveriet ikke må forøges for de tilbageblevne fæstere.
16. aug. 1786	Oprettelse af kredittassen.
25. aug. 1786	Nedsættelse af den store landbokommission.
8. juni 1787	Tilladelse til at tage jord fra fæstegårdmænd og give til husmændene.
20. juni 1788	Ophævelse af stavnsbåndet.
16. jan. 1789	Sikring af fæstebonde mod udsættelse af ny ejer.
9. marts 1791	Tilladelse til at sælge til andre end fæsterne.
25. marts 1791	Tilladelse til at nedlægge bøndergårde mod jord til husmænd, hvis gårdene ikke kan bortfæstes.
15. juni 1792	Adskillige fordele for godsejerne ved udskiftning af fællesskabet.
16. maj 1795	Tilladelse til at oprette lige så mange huse i en by, som der var gårde.

veri. I Reventlows optik ville dette forslag, der formindskede hovedgårdenes størrelse, så at sige indefra medvirke til at nedsætte det skadelige hoveri, som havde hans store opmærksomhed i disse år. Også her gentog Wormskiold sin bemærkning: »Hører ej heller til nærværende materie.« Men lige meget hjalp det. Også denne paragraf gik igennem i den endelige forordning fra 1792.⁹

Forordningen indeholdt også mulighed for forhøjelse af landgilde efter gennemført udskiftning. Det er ikke muligt at se, hvorfra dette forslag stammede. Formodentlig havde det udviklet sig af Hansens forsigtige forslag om, at det også skulle være muligt at få kapitalen forrentet af tidligere udskiftninger. Det blev som omtalt afvist i kommissionen, men der var dog megen forståelse for disse brave godsejere, der helt på egen bekostning havde gennemført udskiftninger. De ville efter det nye forslag kunne få økonomisk kompensation i form af forhøjet landgilde, når udskiftede gårde blev fæsteledige. Det krævede forhandling de to parter imellem, men nu var bønderkarlene jo blevet frie og kunne søge andre steder hen, hvis de ikke var tilfredse, lød argumentationen.

Regeringens målsætning for hele reformbevægelsen satte således sit tydelige præg på 1792-lovens bestemmelser. Det blev aldrig påbudt at foretage den ønskede udskiftning mand og mand imellem. Men for at opnå de omtalte fordele måtte godsejerne først opfylde regeringens betingelser. Det blev tilladt at forhøje landgilden ved fæsteledighed, hvis fæstegården var blevet udskiftet af fællesskabet. Det var ligeledes blevet tilladt at vælte forrentningen af udskiftnings- og udflytningsomkostningerne over på fæstebønderne. Men kun hvis udskiftningsfigurerne opfyldte nogle ganske bestemte forholdstal, ligesom der var blevet lagt loft over bygningsomkostningerne. Dette må siges at være en indirekte lovgivning, hvor betingelserne var overensstemmende med regeringens målsætning på området.

Husmandsspørgsmålet set fra oven

Husmandsspørgsmålet er ikke mindst i den efterfølgende debat blevet opfattet som landboreformernes akilleshæl. Bønderne blev overalt tilgodeset ved reformerne, mens husmænd uden jord blev tilsidesat.¹⁰ Ja, de blev endda frataget de få fordele, de havde haft under det gamle dyrkningssystem i form af græsningsrettigheder på de tidligere fællesarealer, overdrev eller fællede. Ved udskiftningen blev disse fællesarealer nemlig fordelt til gårdmænd og husmænd med jord. Men hvad så med husmænd uden jord, der kun havde græsningsrettigheder? Der var ingen tvivl om, at reformerne i første omgang kun havde driftsudbyttet for øje. Husmænd uden jord blev glemt.

Det var først ved udskiftningsforordningen af 1781, at erstatning for husmandsgræsning blev taget op. Som begrundelse blev givet, at husmandsfamilier var nyttige både for det almindelige og især for gårdmændene. De opsøgte desuden det befolkningsoverskud, som ikke fandt egne gårdbrug eller husmandssteder med jord, fordi det store familiebrug blev fastholdt i dansk landbrug. Samtidig var husmændene reservearbejdskraft for gårdmændene i spidsbelastninger i høst både på deres egne brug og ved hoveri på hovedgården. Ingen var i tvivl om, at husmændene var nyttige. Det blev derfor pålagt

amtmændene og de lokale landvæsenskommissioner »at søge at overlægge og afgøre med lodsejerne, hvorledes dem en forholdsmæssig græsning, imod hvad dem ved udskiftningen betages, efter hver bys særdeles omstændigheder bedst og belejligst kan være at tillægge.« Jord til husmændene var således kun en henstilling i forordningen, men på ingen måde noget krav ved en udskiftning. Derimod blev det fastslået, at degne og skoleholdere var berettigede til græsning, så de skulle tildeles et stykke jord som kompensation for deres tidligere græsningsret. Det blev senere fastlagt, at det også gjaldt i de tilfælde, hvor de lokale skolefundatser ikke tilstod skoleholderne denne græsningsret.¹¹ Der stod sagen. For husmændenes vedkommende var det ganske overladt til landvæsenskommissionerne og lodsejernes velvilje.

Men som det senere under afsnittet om selveje vil blive påvist, blev jord til husmændene allerede i 1784 stillet som et krav for at opnå tilladelse til at sælge fæstegods og samtidig opretholde skattefriheden. Noget for noget.

Rentekammeret var således ikke uinteressert i, hvorledes det gik med husmændene i praksis under udskiftningerne. I de indberetninger, amtmændene i 1785 skulle foretage om udskiftningsforløbet i deres amter, blev de derfor også spurgt, om husene i hver udskiftet by havde fået jord, eller hvor de var blevet anvist græsning til deres kreaturer.¹² Måske blev centraladministrationen gennem indberetningerne klar over, at det ikke stod så godt til med denne sag. I hvert fald var husmændene også indbefattet i forordningen af 8. juni 1787 om de tilfælde, hvor det var tilladt godsejerne at fratage fæstebønderne noget af deres jord. Det kunne som sædvanlig ske ved selve udskiftningen, men også hvor den havde fundet sted, uden at husmændene havde fået jord. Der blev dog lagt loft over omfanget, så de kun fik tre højst fire tønder land middelgod jord, mens skoleholderen måtte få det dobbelte.

Som en fortsættelse af det tidligere omtalte betingelsesprincip blev det ved lov af 25. marts 1791 tilladt godsejere under visse betingelser at nedlægge bøndergårde. Det havde hidtil været et af de helligste principper i ejendomsstrukturen i Danmark, at det store bondebrug skulle bestå – af hensyn til både godsejernes hoveri og statens skatter. Hvis det i første omgang havde vist sig umuligt at få en gård bortfæstet, blev det nu tilladt at nedlægge bondebruget på betingelse af, at der i stedet blev oprettet to nye husmandsbrug med hver tre tønder land middelgod jord, og at alle eksisterende huse i samme by under denne størrelse også fik tre tønder land. Tilladelsen blev endnu friere i 1795 med en plakat af 16. maj, der tillod en godsejer at oprette lige så mange huse, som der var gårde i en by. Det var stadig kun med 3-4 tønder land til hvert hus, som blev taget fra fæstegårdene.

Tiendeafløsningsreformer set fra oven

Præsternes indtægt var en kombination af fast løn, en præstegård i landsbyfællesskabet, offer ved højtider eller betaling for de enkelte kirkelige ydelser og endelig tiende af bøndernes afgrøder. Præsternes indtægter blev på denne måde reguleret i forhold til bøndernes udbytte hvert år. Derimod var den frie hovedgårdsjord fritaget for tiendeydelser. Som hovedregel blev tienden opkrævet *in natura*, hvilket betød, at bøndernes indhøstning måtte afvente tiendetællerens ankomst og udtagning af neg. Det var ofte medvirkende til høstens dårlige kvalitet og gav forståeligt nok anledning til megen strid. Tiendeafløsningen var derfor også sat på reformprogrammet, men det gik langsomt. Som ved hoveriets fastsættelse endte problemets løsning også her med at blive overladt til parternes frie forhandling, de såkaldte tiendeforeninger. Inden denne udvikling var løbet til ende, havde sognepræsterne dog vist sig meget nidkære over for udviklingen i ejendomsstrukturen. Ved udflytningen skete der undertiden udflytning af bygningerne til andre sogne, mens den dyrkede jord blev liggende – eller omvendt. Hvorledes skulle de da forholde sig med henholdsvis offer og tiendeydelse? Kancelliet blev oversvømmet med sådanne spørgsmål i disse reformår. Da en præst ikke ejede tienderne som personlig ejendom, men på embedets vegne, skulle Kancelliet give tilladelse til alle ændringer.

Hvis husmænd fik tillagt matrikuleret tiendepligtig jord, skulle de selvfølgelig yde tiende af det, de høstede. Hvis de overtog dele af tidligere tiendefri hovedgårdsjord, skulle de ikke yde tiende. Status quo var retsgrundlaget. De jordløse husmænd havde tidligere ydet præsten en høstdag af deres hus, da de ikke havde jord at yde tiende af. Det gav fortolkningsproblemer mange steder i landet. Skulle afgiften ydes af huset, eller skulle både mand og kone give en høstdag? For hvis en kone boede alene, var det selvfølgelig hende, ydelsen hvilede på. Men hvis en mand flyttede ind hos hende, var det vel rimeligt, at hun fortsatte sammen med ham – set fra præstens synspunkt. Det blev dog fastslået i 1784, at denne høstdag var en forpligtelse, der hvilede på huset, og derfor skulle der kun ydes een dag. Det måtte være op til præsten, om han det pågældende år havde mest brug for en høstdag af manden eller konen. Det samme skulle gælde for inderster, der sad til leje hos andre. Men begrundelsen for deres høstdage var det offer, de ikke gav præsten ved særlige højtider og lejligheder. Håndværksfolk, der ikke var vant til landbrugsarbejde, skulle kunne betale sig fra høstdagsforpligtelsen.¹³

Hvad nu hvis et jordløst hus blev tillagt jord, der måske ikke var matrikuleret, men bestod af en hustomt og kálhave fra en udflyttet gård? Skulle præsten så ikke fortsat have både høstdag og tiende af den tidligere hustomt? Det blev Danske Kancelli spurgt om flere gange i begyndelsen af 1790'erne som det

regeringskontor, hvorunder gejstligheden sorterede. For Kancelliet var det en given regel ved alle forandringer ved landsbyfællesskabets ophævelse, at præsterne ikke måtte lide nedgang i deres lovlige rettigheder. Svaret var derfor ja til tiende, da præsten gik glip af tienden fra den jord, hvorpå den udflyttede gård var blevet bygget. Men Kancelliet sagde også ja til, at husmanden fortsat skulle yde en høstdag med den absolut progejstlige begrundelse, at præsten ikke kunne undvære ekstra hjælp i høstens tid. Det blev også fremhævet af både gejstlige og verdslige lokale administratorer, at det ikke var nogen byrde for husmanden, for både han og hans børn fik jo denne dag både øl og mad af præsten. At han så gik glip af en dagløn netop i den travle tid, hvor det var muligt at få arbejde andre steder, blev der ikke talt om. Derfor kom husmanden til både at yde tiende af sin nye jord og den eller de sædvanlige høstdage, som var knyttet til hans tidligere status som jordløs husmand.¹⁴

Heri skete der en forandring i 1794. Der var endnu engang indkommet spørgsmål til Danske Kancelli om tiende af de tidligere hustomter, som husmændene havde overtaget fra de udflyttede gårdmænd og om den sædvanlige høstdag til præsten. Denne gang kom spørgsmålene fra præsten i Ferslev på Sjælland, som udmærket kendte svarene fra de tidligere reskripter, men som havde store problemer med husmændene. Denne gang sendte Kancelliet i modsætning til tidligere også sagen til høring i Landbokommissionen, som gav et noget andet svar end den lokale provst og biskop. Der skulle selvfølgelig ydes tiende af den jord, husmændene dyrkede på de tidligere hustomter, men så skulle der ikke ydes høstdag. Kommissionen argumenterede med, at det jo stod godsejeren frit for at nedlægge et hus med bortfald af høstdag til følge. Så måtte det også stå ham frit for at forbedre et hus ved tillæg af jord, uden sognepræsten fortsat kunne kræve sin høstdag.

Sognepræsten havde også spurgt, om der var tiendepligt af kartofler. Også her var Landbokommissionen klar i mælet. Der kunne ikke kræves tiende af en afgrøde, der ikke blev sået. Og kartofler blev nu engang ikke sået, men plantet eller sat. Det viste sig, at baggrunden for spørgsmålet var en trussel fra husmændene i Ferslev om, at de ville sætte kartofler på deres nye jord for at undgå tiendeydelsen til præsten. Dette sidste spørgsmål om tiendepligten af kartofflen satte sindene i kog i Kancellikollegiet. Flere holdt på, at dette spørgsmål måtte udsættes. Men juristen Colbjørnsen, der sad både i Landbokommissionen og i Kancellikollegiet, holdt fast. Det længste, han ville strække sig, var at åbne mulighed i svaret for, at sagen om kartofler kunne forelægges domstolene. »*Det er ellers ustridigt, at kartofler plantes eller lægges, og ei såes. I øvrigt betales der ej tiende af alt, hvad der sås, ex. roer, gulerødder etc., hvoraf mange efter den forbedrede agerdykningsmetode nu sås i anseelige kvantiteter til kvægforing.*«¹⁵ Herved blev det.

Der var således en tydelig forskel på holdningen til husmændene og til præsterne mellem Danske Kancelli på den ene side og Rentekammeret og Landbokommissionen på den anden. I Kancelliet varetog man præsternes interesser, mens Landbokommissionen var villig til at se sagen fra husmændenes side. Spørgsmålet om tiendepligt af kartoffelavl havde store konsekvenser. For hvis de nye afgrøder ikke var omfattet af tiendepligten, så var der sat en stopper for tiendens stigning. Mærkelig nok blev der i denne sammenhæng ikke diskuteret, hvor stor nytte tiendetagerne havde af den almindelige produktivitetsstigning som følge af udskiftning og forbedrede dyrkningsmetoder.

Selvejereformer set fra oven

I den første reformperiode var det klart, at de sammenhængende godser stadig skulle være ryggraden i dansk landbrugsstruktur. Forordningen af 15. maj 1761 forbød ligefrem, at et gods skilte sig af med sine fæstebønder, således at der blev flere selvejere. Der blev da også indført flere reformer med udskiftning og nye forskellige fæsteformer under navn af arvefæste, hvor regeringen benyttede kronens gods som forsøgsmark. Forbudet mod oprettelse af selvstændige bøndergårde overtrådte regeringen selv, da den i midten af 1760'erne af økonomiske grunde solgte ud af krongodset. Resultatet blev både nye selvejbønder og til reformtilhængernes store fortrydelse nye godskomplekser med hovedgårde og fæstegods med hoveripligt.¹⁶

Under indtryk af tidens mange debatindlæg med sloganet frihed og ejendom til den undertrykte danske fæstebonde, forsøgte regeringen sig med den første lov om selveje af 13. maj 1769, som samtidig ophævede den omtalte forordning af 1761. Problemet for regeringen var herefter, hvorledes den offentlige administration af de nye selvejere skulle ske. Ved overgang til selveje blev alle bånd mellem gods og selvejer sprængt. Efter den hidtidige lovgivning skulle den stedlige amtmand overtage administrationen eller i datidens sprogbrug værnet af den nye selvejer. Amtmanden var skifteforvalter for ham, og amtsforvalteren opkrævede hans skatter. Der var derimod ingen, der var ansvarlig for selvejerens skatterestancer. De måtte derfor bæres af statskassen. Hvis selvejeren følte sig forurettet, skulle han henvende sig til amtmanden. Men selv om amterne ikke var så store i udstrækning, som de blev i 1793, så var det alligevel en alvorlig forøgelse af amtmandens opgaver, at godset som administrativt niveau ville forsvinde. Den bortforpantede statsmagt ville dermed vende tilbage til den offentlige embedsmand. Og det var embedsapparatet ikke gearret til. Stillet over for dette dilemma, valgte regeringen at fastholde det effektive godsejerstyre i 1769-loven om selveje. Det blev tilladt godsejeren at beholde herligheden, som her blev defineret som jagtrettighed på selvejergården, retten til at foretage skifte efter selvejerens død samt sigt- og sagefaldsret –

det vil sige pligten til at rejse sag mod selvejeren og retten til at indkassere de bøder, der måtte komme ud af sagen. Som compensation fik godsejeren lov til at beholde skattefriheden af sin hovedgårdsjord, selvom han ved bortsalg af fæstegods kom ned under de 200 tønder hartkorn, der hidtil havde været grænsen for at opnå skattefrihedsprivilegiet. Til gengæld skulle han så fortsat være ansvarlig for selvejerbondens skatter. Det viser med al tydelighed, hvor central skattebetalingen var for regeringen. For at opnå et gode, nemlig fastholdelsen af skattefriheden for hovedgården, måtte godsejeren sluge skatteansvaret. Det var regeringens betingelse.¹⁷

Denne konstruktion var ikke tilfredsstillende for nogen af parterne. Den blev da også trukket tilbage ved kongelig resolution af 8. december 1784.¹⁸ Godsejerne fik tilladelse til at beholde deres hovedgårdsfriheder ved frasalgt af bøndergods til fæsterne uden at påtage sig ansvaret for de frasolgte bønders skatter. Til gengæld måtte det bortsolgte fæstegods aldrig bruges til at komplettere en lille hovedgård, der stod og manglede fæstejord for at opnå den vigtige skattefrihed. Dette vilkår skulle indføres i de nye selvejerskøder, for at det ikke skulle gå i glemmebogen ved senere videresalg. Det blev dog stillet som en absolut betingelse her i 1784, for at godsejeren kunne opretholde sin skattefrihed af hovedgårdsjorden, at alt fæstegodset blev bortsolgt. Ordningen kunne ganske vist kun opnås efter ansøgning til Rentekammeret, som så kunne foretage indstilling til den enevældige konge. Men dette krævede, at der forinden var gennemført udskiftning, så hver mand havde fået sin lod for sig selv – samt at husmændene havde fået så meget jord, som de behøvede til en ko og nogle fårs græsning.

Allerede 2. august 1785 blev der yderligere foretaget den lempelse, at det ikke var nødvendigt at gennemføre salg af alt fæstegodset. Der kunne således stadig være almindelige fæstebønder tilbage under godset. De fæstebønder, der blev tilbage, måtte til gengæld ikke få deres hoveri forøget. For at sikre overholdelse af dette væsentlige vilkår skulle hver tilbagebleven fæstebonde have en detaljeret fortegnelse over, hvor meget avlingshoveri, der skulle forrettes af hans fæstegård. Betingelsen for hovedgårdens skattefrihed var altså denne gang en bestemmelse af avlingshoveriet, der ikke havde været bestemt siden Struensee's ophævede hoveriforordning af 1771. Den efterfølgende hoveriforordning fra 1773 havde blot påbudt fastsættelse af småhoveriet.

Langsomt skete der en lempelse af salgsbetingelserne for godsejerne, uden at det berørte den så afgørende skattefrihed for hovedgården. Ved rentekammercirkulære af 19. marts 1791 fik godsejerne også lov til at frasælge bøndergods til andre end fæstebønderne. Forslaget var blevet indsendt af amtmand, kammerherre Schumacher til Danske Kancelli, som straks videresendte det til Landbokommissionen. Her var man principielt enig i forslaget, fordi fæste-

bonden allerede ved forordningen af 16. januar 1789 var blevet sikret mod udsættelse af fæstegården af en ny ejer.¹⁹ Men kommissionen stillede imidlertid to betingelser, for at dette gode kunne opnås: Fæsteren på den frasolgte gård skulle for bestandig være fritaget for hoveri. Det var altså underforstået, at fæstegården blev købt til et andet gods. Derfor var den anden betingelse også, at den frasolgte gård ingensinde måtte anvendes til at komplettere en hovedgård. Den skattefrihed, denne fæstegård kunne allokere, blev jo allerede anvendt til skattefrihed for hovedgården på det gods, den blev solgt fra. Regeringen ville altså i egen økonomisk interesse sikre sig mod dobbelt skattefratrækningsret. Derfor måtte forbudet indføres i skødet for den frasolgte fæstegård.²⁰ Regeringen havde med andre ord to afgørende hensyn at tage i 1791: ophævelse af hoveriet og sikring af statens skatteindtægter.

Hvordan lykkedes det nu at finansiere dette selvejekøb? Regeringen havde allerede i 1786 oprettet en kredittkasse for Danmark, Norge og Hertugdømmerne, som var tiltænkt erhvervsudvikling i hele konglomeratstaten. I første omgang var det i Danmark heller ikke selvejekøb, der specielt kunne lånes penge til, men derimod alle jordforbedringer, som en bonde eller en sammenlutning af bønder tog sig på. Fæstere og arvefæstere kunne låne penge med sikkerhed i bygningerne, uden de havde ejendomsretten til gårdene. Renten blev sat til 2 %, og bønderne slap både for afgiften til stemplet papir og den nye afgift på en kvart procent af lånebeløbet. Fra 1790'erne blev kredittkassen også anvendt til finansiering af selvejekøb. Men også den gang var pensionskassemidler attraktive. Da *Den Almindelige Enkekasse* i 1797 fik Chr. D. Reventlow i direktionen, begyndte han at udlåne dens midler til selvejekøb. Indtil 1812 gav den lån til mere end 4.000 nye selvejere.²¹

Dette var dog ikke de eneste muligheder, fæstebønderne havde for lån til køb af deres fæstegårde. De sælgende godsejere lod ofte penge blive stående med sikkerhed i gården, ligesom undersøgelser har vist, at der også var mange lokale lånemuligheder.²² Kredittkassen og Enkekassen var kun de muligheder, regeringen stillede til rådighed for at lette finansieringen af de reformer, den var interesseret i at fremme.

Regeringen havde ikke tiltaget sig mulighed for at påbyde gennemførelse af udskiftning, udflytning og selveje. Måske var det i respekt for ejendomsretten, måske i mangel af et tilstrækkeligt administrativt apparat eller måske for at undgå konfrontationer med reformmodstandere. I stedet nåede den sit mål ved at opstille disse foranstaltninger som betingelse for, at godsejerne kunne opnå goder som forhøjelse af landgilde og fastholdelse af hovedgårdenes skattefrihed.

Landboreformer set fra neden

Ovenfor er i store træk beskrevet, hvilke muligheder regeringen stillede til rådighed for de godsejere, der ønskede forandringer. I det følgende skal fokus nu flyttes til godsejerne for at undersøge, hvorledes de benyttede sig af de givne muligheder. Som omtalt i indledningen er det alene det store komplette gods Sohngårdsholm på i alt 410 tønder hartkorn, beliggende tre kilometer sydøst for Aalborg i Fleskum herred, der skal undersøges. Da den gamle ejer Johannes Benzon døde i 1784, gik godset i arv til hans tre børn. Allerede i 1785 købte den ene svigersøn, Theodor Adeler, de to andre arvinger ud. Han var tidligere premierløjtnant i flåden, men havde efter ansøgning fået sin afsked i 1774. Derefter havde han købt to hovedgårde på Mors – Ullerup og Overgård på i alt 406 tønder hartkorn – som han solgte for 41.740 rigsdaler i 1786, så han kunne købe resten af Sohngårdsholm for næsten det dobbelte af prisen for godserne på Mors – 79.500 rigsdaler.²³

En godsejers synspunkter på landboreformerne

Hvad mente den nye godsejer om de mange nye reformer – og reformforslag? Vi er så heldige at have Th. Adellers synspunkter i trykt form fra begyndelsen af reformerne på Sohngårdsholm i *Allehaande Tanker i anledning af hr. Conferenceraad Bangs Afhandling om Bondestanden* – efterfølgende henvist til som *Allehaande Tanker*. En genpart heraf var blevet indsendt til Landbokommissionen den 23. december 1786.²⁴

Anledningen til Adellers publikation var, som det fremgår af titlen, generalprokurør O.L. Bangs skrift *Afhandling om Bondestanden i Danmark*. Det havde han også fremlagt i Den store Landbokommission, hvor han sad som regeringens øverste juridiske rådgiver. Hans afhandling gav anledning til mange modskrifter²⁵ – således også fra Adeler. Denne argumenterede både imod Bangs synspunkter og fremsatte sine egne reformforslag, for han var absolut ikke modstander af reformer. Krumtappen i hans argumentation var stavnsbåndets ophævelse: »Da det virkelig er unaturligt at eje mennesker, så synes det billigt, at stavnsbåndet opløses.« I dette spørgsmål var han enig med Bang, selvom han ikke ville gå så langt som at kalde stavnsbåndet forargeligt. Det var alene blevet indført for at holde karlene samlede til krigstjenesten. Efter stavnsbåndets ophævelse ville bønderkarlene frit kunne bevæge sig inden for regimentets rekrutteringsområde. Derved ville godsejeren og bonden komme til at stå overfor hinanden som to selvstændige kontrahenter, når der skulle forhandles fæstekontrakt. Dette ville få til følge, at hoveriet ville blive ophævet eller fastsat til en bestemt mængde. For bønderne kunne og ville nu søge et andet sted hen, hvis fæstebetingelserne ikke var, som de ønskede. Resultatet heraf ville så blive, at hovedgårdene måtte blive opdelt i afbyggergårde, når

Fig. 2. Theodor Adeler var født i 1747 og fik senere en karriere i flåden. Han blev i 1785 eneejer af svigerfaderens gods Sohngårdsholm, som han solgte videre i 1804. Derefter købte han godset Gromelle i Sydfrankrig, hvor han døde i 1826. Foto: C. F. Høyer: Portræt af T. Adeler, ca. år 1800, gouache på elfenben (3,8x3 cm), Statens Museum for Kunst.

der ikke var tilstrækkeligt hoveri til at drive dem. Dette så Adeler som en fordel.²⁶

Til gengæld blev Adeler rødglødende af raseri over generalprokurør Bangs forslag om en fastfrysning af både landgilde og indfæstning. »Thi kan noget være mere krænkende for ejendomsretten, end at byde, at en ejer skal lade sig nøje med en og den samme afgift af sin ejendom, i alle optænkelige tider, uagtet den kan blive formedelst bedre dyrkning anseeligt forbedret, såsom ved udskiftning, udflytning, forstrækninger mm., hvortil ejeren bidrager næsten alt?« Han spurgte ligeledes retorisk, hvorfor godsejeren skulle nægtes at nyde indtægterne fra de ni tiendedele – det vil sige fæstegodset – af hans ejendom?²⁷

Frisættelsen af landgilde og indfæstning måtte desuden være en forudsætning for hoveriets ophævelse. I det hele taget var han stærkt uenig i Bangs forslag om fæstets ændring til en form for arvefæste med fast landgilde, hvorved der ikke ville blive noget for fæsterne at stræbe efter. Nej, landet skulle opfyl-

des af selvejere og forpagtere – eller almindelige fæstere. For arvefæsteren med faste udgifter manglede incitament til forbedringer modsat de andre, der skulle præstere højere udgifter. Forbilledet for ham var de frie forpagtningsforhold i England med de højere afgifter, der gjorde det nødvendigt for bonden at slå ind på bedre dyrkningsformer for at få større udbytte. Men også Preusens opdyrkning og regulering af moser og enge havde vakt hans interesse. Han var i det hele taget vel orienteret om forholdene for landbruget i Europa.²⁸

Dette forventede Adeler ikke, at de københavnske herrer kunne forstå. De havde ikke arvet og købt godser dyrt og sat hele deres velfærd på spil ved at optage dyre lån og opmuntre deres bønder. Godsejerne opfattede ikke bønderne som halve slaver, men som elskede venner. *»På samme tid, måske, som mange københavnske herrer, på statens bekostning godtede sig, lig hin Appicius, og ved et oplivende glas vin, med ædel varme, besyngede de saturniske tider, de, ved deres velgørende planer, tænkte – uden deres bekostning, og uden at opofre et eneste måltid – at tilvejebringe bonden.«*²⁹ Der kom igen og igen udfald mod disse reformmagere, der ikke havde forbindelse til det virkelige liv. Et forslag fra Bang om, at bønderne ikke skulle bringe brændsel til herregårdens hollænderi – mejeri – førte ham til et direkte udfald: *»Det kunne vel hende, Københavns indbyggere ville tabe ved, om dette blev afskaffet. De ville vist komme til at betale smørret meget dyrere end nu. Thi mange hollænderier måtte af mangel på ildebrand [brændsel] nedlægges. Og manden med de 1000-3000 rigsdalers indkomster, spiser vist ej bønder-smør.«*³⁰

Når Adeler skulle opstille sin egen reformliste, var udskiftningen absolut udgangspunktet. Han brugte ikke så megen plads på dette punkt, for den store og afsluttende udskiftningslov af 1781 var blevet udstedt, da han udgav sit skrift. Hans grundsynspunkt var følgende:

»At denne [den almindelige udskiftning] kan bidrage til at gøre bonden mere arbejdsom, viser daglig erfaring. Og hvad er rimeligere, end at den som har sin jord for sig selv, stræber mere, end når han er bunden ved vedtægter, byelove og skikke m.v. Det var derfor ønskeligt, at udskiftningslyst, helst i store byer, kunde udbredes mere. Og at vor regering vilde understøtte og opmuntre dette nyttige værk. Det er ej at påtvivle, agerdyrkingen overalt herved ville tiltage.«

Adelers optimisme fejlede ikke noget. I løbet af 13 år var han sikker på, at fællesskabet overalt ville blive ophævet. Det ville være grundlaget for, at bonden bedre kunne udnytte frihed og selvejerstand. I den aktuelle polemik mod generalprokurør Bang kunne han bruge udskiftningens succes som et argument for sin holdning, at disse københavnske embedsmænd intet kendte til de aktuelle forhold i landbruget. *»O! hvor havde det ej været at ønske, at hr. forfatteren forinden han udgav sin afhandling, havde foretaget en rejse om sommeren til Fyn og Jylland! Jeg tror da, han ville have glædet sig ved at se den stræbsomhed,*

*hvormed bonden de fleste steder, helst hvor der er udskiftet, efter sine indsigter arbejder til sin og slægtnings nytte, ligeså ville han med glæde have set, at dovenskab og liderlighed ei er så almindelig, som han tror.*³¹

Selvejet fremhævede godsejer Adeler også stærkt. Godsejerne burde opmuntres til at sælge fæstegårde til selveje – mod belønning i penge og ærestegn. Til gengæld anbefalede han et forbud mod, at godsejere købte disse selvejergårde. Regeringen burde stille lånemidler til rådighed for selvejekøb – og vel at mærke til en rente på 2 %. Og så skulle der lovgives omhyggeligt om selvejerbøndernes forhold, således at de fik bedre beskyttelse af staten – og bedre embedsmænd til at varetage deres tarv. Hans fremtidssyn var, at alle fæstegårde ville blive forvandlet til selvejergårde. Han mente dog ikke, at selvejet kunne indføres på stamhuse – af juridiske grunde ud fra hensynet til de bindinger, der lå i hensynet til de kommende stamhusslægter. Der måtte man i stedet ty til forpagtninger.³²

Hvis hovedgårdsmarkerne blev udstykket, ville hoveriet automatisk blive ophævet. Dog skulle der blive 300 tønder land tilbage af den tidligere hovedgård, som skulle drives uden hoveri.³³

Også tienden så Adeler som en vanskelighed for bonden, så den skulle reformeres. Sognepræstens del af tienden ville han ikke røre. Men kongens og kirkens tiende burde bonden selv oppebære og til gengæld betale en afgift til ejerne heraf. Til gengæld stillede Adeler forslag om, at alle tiendemodtagere skulle betale skat af deres tiende.³⁴

For alle reformer gjaldt det, at de skulle indføres i langsom takt. Det bedste ville være, at regeringen nu – i 1786 – tilkendegav, hvilke reformer den ville indføre i år 1800 eller 1810, for at alle kunne nå at indrette sig efter disse ændringer. Det var følgerne for priserne på jord og gods, han var nervøs for. Hvis hurtige reformer resulterede i lavere efterspørgsel og faldende priser, ville godsejere med stor gæld – såsom han selv – komme i vanskeligheder og risikere at gå fallit. For bønderne ville en langsom reformtakt give mulighed for bedre skolegang, inden de skulle i gang. Han så også en fremtid for spinderier på landet, som kunne fortrænge al den udenlandske klæde og andre udenlandske varer, som efterhånden var blevet en landeplage, set med Adellers øjne.

Godsejerne havde allerede sat en reformbevægelse i gang, som var ganske uden sidestykke til, hvad man tidligere havde set. Det formulerede Adeler således: *»De fleste jorddrotter og agerdyrkere i staten, ere allerede opvaagnede af søvne, og iler frem med modige skridt til landbosagens forbedring. Dette bevises ved det, udskiftning, udflytning, kløveravl, hoveriets frivillige ophævelse eller indskrænkning, godsers salg til bønderne mv. daglig indføres, hvor det indtil navnet for 10 aar siden var ubekendt. Enhver egn i Danmark viser eksempel herpaa. Og naar denne frivillige atraa blev opmuntret ved præmier, belønninger, og ei*

Sohngårdsholm 1785

Sønder Tranders sogn, Sønder Tranders by:

- Sohngårdsholm, eneejer: 23 gårdmænd med i alt 116-5-3-2 tønder hartkorn og 29 husmænd – heraf 1 med jord, 2 med toftepladser og resten jordløse med kun en kålhav.

Sønder Tranders sogn, Gug by:

- Sohngårdsholm: 3 gårde med 14-5-2-0 tønder hartkorn og 1 hus med toftepladser og 1 hus med kålhav.
- Aalborg Hospital: 5 gårde med 25-4-0-0 tønder hartkorn og 4 huse med kålhav.

Nørre Tranders sogn, Nørre Tranders by:

- Sohngårdsholm: 18 gårde med 81-5-3-2 tønder hartkorn, 6 huse med toftepladser og 10 huse med kålhaver.
- Aalborg Hospital: 1 gård med 6-1-3-0 tønder hartkorn
- Stiftsprovst Kynde: 2 Annexgårde med 10 tønder hartkorn, 1 hus med 3 skæppe, 1 fjerdingkar.

Nørre Tranders sogn, Sundby by:

- Sohngårdsholm: 13 gårde med 83-4-3-2 tønder hartkorn, 3 huse med toftejorder, 13 huse med kålhaver.
- Aalborg Hospital: 2 huse med kålhaver.

Nøvling sogn, Nøvling by:

- Sohngårdsholm: 5 gårde med 19-1-1-0 tønder hartkorn og 2 huse med toftejorder, 2 huse med kålhaver.
- Aalborg Hospital: 1 gård med 3-4-1-0 tønder hartkorn og 1 hus med kålhav.
- Vester Ladegård: 4 gårde med 19-2-2-0 tønder hartkorn og 2 huse med toftejorder.
- Budderupholm: 1 gård med 5-0-0-1 tønder hartkorn og 1 hus med toftejord og 2 huse med kålhaver.
- Selvejer Niels Ipsen i Andrup: 1 gård med 3-6-3-2 tønder hartkorn.
- Biskop Tetens i Viborg: Annexgården med 4-6-2-0 tønder hartkorn.
- Lindenberg: 1 boelsjord 4 skæppe hartkorn.

Nøvling sogn, Lundergårdene:

- Sohngårdsholm: 1 gård med 2-5-0-2½ tønder hartkorn
- 1 selvejergård med 2-5-0-2½ tønder hartkorn

Hersum by:

- Sohngårdsholm: 4 gårde med 19-2-2-0 tønder hartkorn og 1 husmand med toftejord og kålhav.

I **Hornum, Guldbek og Hasseris** havde Sohngårdsholm 1 hus uden jord i hver by.

Kilde: RA, Rtk. 2485,14 Indberetninger om fællesskabets ophævelse. Aalborghus m.fl. amter. 1774-1787.

standset ved mødet af nedtrykkende befalinger, som ville borttage både evne, lyst og velvillighed dertil, saa skulle man inden 20 aar i hele landet skue forandringer, som ingen nu forestiller sig.»³⁵ Sagt på en anden måde: De mange københavnske projektmagere behøvede ikke at bekymre sig og give gode råd om noget, de ikke havde kendskab til. Det hele var i god gænge uden deres indblanding. Adeler frygtede en for hastig reformbølge, der ville skylle alt med sig.

Hvorledes forholdt det sig med Adeliers reformtanker og den praktiske lovgivning på dette område? Allerede halvandet år efter fulgte regeringen disse og mange lignende synspunkter ved at ophæve stavnsbåndet med forordningen af 20. juni 1788. Det skulle foregå glidende frem til år 1800, hvor det ville være ophævet for alle aldersgrupper. Men fæsteforhandlingerne blev ikke givet fri som i Adeliers engelske forbillede, idet den bondebeskyttende lovgivning fortsatte i Danmark. Derimod var Adeler formodentlig veltilfreds med den omtalte forordning af 1792, der på visse betingelser gav godsejerne tilladelse til at forhøje landgilden for fæstegårde, der var blevet udskiftet af fællesskabet. Regeringens strategi med at opstille betingelser for godsejerne for at nå sit mål var i virkeligheden i overensstemmelse med Adeliers anbefaling: »*Skulle love- ne have forundt den ene stand rettigheder, som vare at anse for ufordelagtige for den anden, da bør man tilstræbe, ej voldsom, men ved belønning at ophæve samme.*« Han havde også foreslået, at der skulle stilles kapital til så lav en rente som 2% til rådighed for godsejernes jordreformer og fæstebøndernes selvejekøb. Det skete som ovenfor omtalt med Kreditkassens oprettelse og anvendelse sammen med enkekassemidler til selvejekøb.³⁶

Det er naturligvis ikke hensigten at fremhæve det som Adeliers fortjeneste, at lovgivningen udviklede sig således. Men det er interessant at se hans overensstemmelse med mange af de reformer, der blev gennemført. Hans store bekymring var den økonomiske side af sagen. Ville godspriserne holde sig på nuværende niveau? Ved et fald kunne man forvente, at långiverne ville opsige deres lån. Resultatet ville blive godsejernes fallit.

Adeler er således interessant som reformtilhænger – en godsejer med erfaring, som han selv skriver, fra forskellige egne af landet. Det han protesterede imod, var de mange bindinger, disse høje herrer forsøgte at lægge på ham. Da han forfattede sit skrift i 1786, stod han ved begyndelsen til sine praktiske reformer. Vi skal i det følgende se, hvordan hans ideer manifesterede sig på Sohngårdsholm i samspil og modspil med regeringens reguleringer.

Praktiske reformer på Sohngårdsholm

Sohngårdsholm havde en hovedgårdstakst på 63 tønner hartkorn og 347 tøn- der bøndergods. Desuden hørte der 100 tønner tiende og brohartkorn på 6¹/₂ tøn- der under godset. Oprindeligt var Sohngårdsholms forgænger ladegård til

Aalborghus slot og lå kun tre kilometer fra Aalborgs centrum med det aller-meste bøndergods samlet umiddelbart mod øst og syd i Sønder Tranders og Nørre Tranders sogne. Her var Adeler største lodsejer med kun en enkelt eller to gårde tilhørende Aalborg Hospital og stiftprovsten i Aalborg. I Nøvling sogn længere mod syd var han ikke engang største lodsejer med kun fem gårde i Nøvling by, da der var seks andre lodsejere, hvoraf den ene ejede en skæppe og et fjerdingkar mere jord end Adeler.

Hvordan det stod til med reformer på Sohngårdsholm, da Adeler tiltrådte, fremgår tydeligt af en indberetning til Rentekammeret fra godsforvalter Høst den 29. april 1785 – tre dage før den nye godsejer tiltrådte. Høst skildrede, hvorledes bymændenes agre og enge var beliggende imellem hinanden i Nørre Tranders by. Det var nu bedst for dem, da deres grandebrev gav dem god orden og skik til ejendommenes vedligeholdelse. Tiderne havde også været sådan de sidste år, at bonden kun var i mådelige omstændigheder, »at han fast ikke formår at udrede de ved udskiftningen af fællesskabet medgående omkostninger.« Ja, han ville ikke kunne tåle at miste den jord, som de nye diger ville kræve for at skille hans jord fra naboen under det nye system. Den gode godsforvalter havde samlet alle argumenter for det gamle system imod det nye. Men da han i sin indberetning kom til Sønder Tranders by, hvor jorden på daværende tidspunkt også blev dyrket i fællesskab, skrev han kort og godt: »Dog agter den høje ejer, ved allerede bestilte landmålere med denne bys markjorder at gøre begyndelsen og lade foretage opmåling og udskiftning i næst anstundende sommer.« Vi er således med denne indberetning lige midt i begivenhederne. Adeler havde ikke kunnet vente, til han var tiltrådt, men havde allerede forinden bestilt landmåleren. For denne var flaskehals i den nye om-lægningsproces. Og imens sad den gamle godsforvalter og græmmede sig. Det var formodentlig også hans sidste arbejdsdage inden skiftedag den 1. maj.³⁷

Udskiftningsreformer på Sohngårdsholm

Det var helt i overensstemmelse med sine teoretiske synspunkter, at Adeler startede reformerne på Sohngårdsholm med at foretage udskiftning af de nærmeste og største landsbyer, Sønder Tranders, Nørre Tranders og Øster Sundby, ofte blot kaldt Sundby. Samtidig med udskiftningen ønskede han at foretage en rebning, så bønderne i de enkelte byer blev lige i hartkorn. Det ville lette administrationen af hoveriet, når alle skulle yde lige meget. Det var der givet grøn lys for i paragraf 20 i udskiftningsforordningen af 23. april 1781.

Adeler var som omtalt ene-ejer i Sønder Tranders og den største lodsejer i Nørre Tranders og Sundby, så han forventede ikke problemer med denne udskiftning. Men det viste sig alligevel ikke at være så ligetil at gennemføre dette projekt. For en gård i Sønder Tranders, den såkaldte annexgård, ydede alle

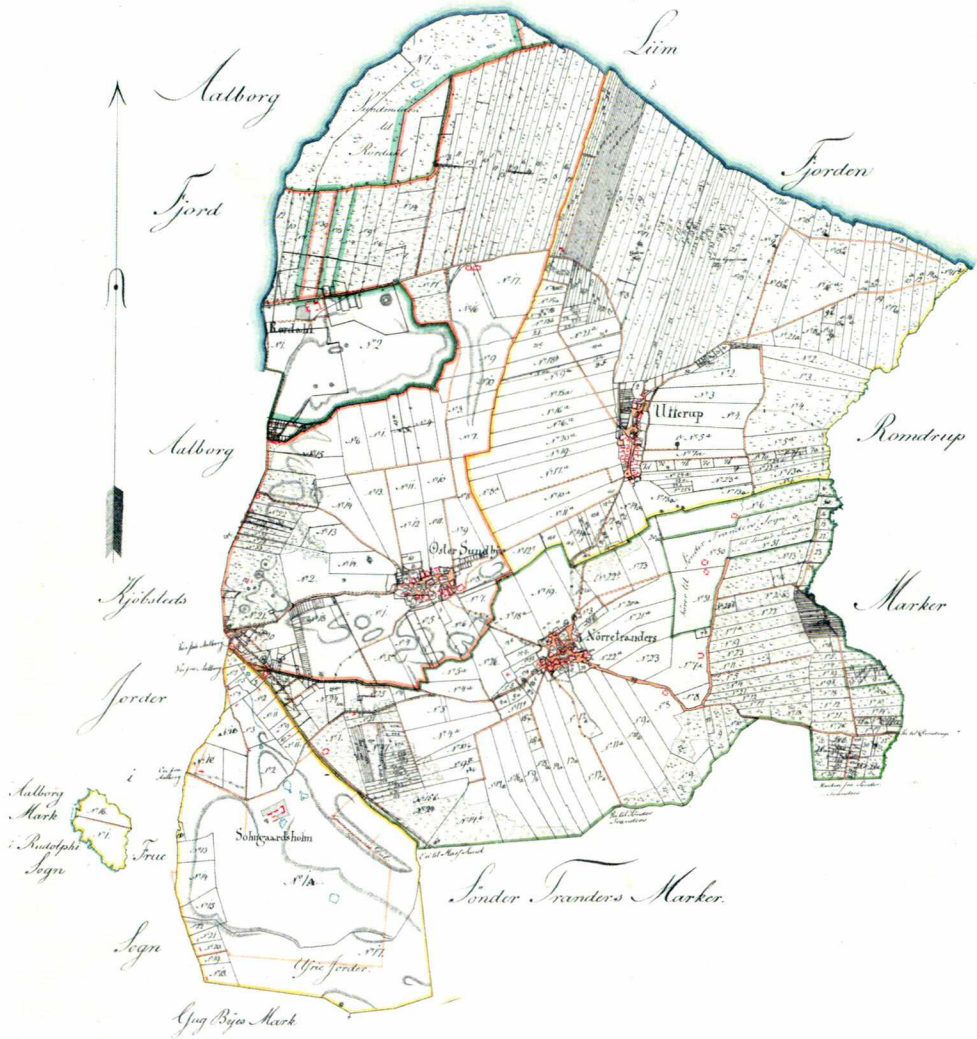

Fig. 3. Minoreret sognekort over Nørre Tranders Sogn ca. 1816. Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

tre slags korntiender – kongetiende, kirketiende og præstetiende – til provst Kynde ved Vor Frue kirke i Aalborg. Denne var samtidig sognepræst i Nørre og Sønder Tranders sogne. En gård i Sundby, kaldet Mensalgården, ydede både

landgilde og den ene korntiende til provsten. Det blev opfattet, som Adeler ikke ejede disse gårde med fuld ejendomsret. Det protesterede han imod under henvisning til, at begge gårde stod i Sohngårdsholms jordebog, og at han opkrævede og indbetalte deres skatter til amtstuen. De var med et tilliggende på godt syv tønder hartkorn større end de andre gårde.

Problemet med Annexgården og Mensalgården afspejler, hvad der gennem århundreder ofte var sket med præstegårde uden en sognepræst boende i sognet til rent fysisk at tage vare på dem. Ganske langsomt kunne de blive opslugt af det nærmeste gods. Det eneste spor af det tidligere ejerforhold kunne være sådanne tilsyneladende besynderlige afgifter til gejstligheden.

Adeler var uden skyld i den misere, han var havnet i. Hans første træk var den 30. juli 1785 at ansøge Danske Kancelli om tilladelse til at nedsætte de to gårde i hartkorn. Derved ville de få samme størrelse som de øvrige gårde. Til gengæld ville Sohngårdsholm påtage sig at indbetale tienden af de to gårde med et fast beløb hvert år til provsten – henholdsvis 12 tønder byg og 9 tønder byg efter kapitalstaksten. De to fæstere skulle forinden indbetale tienden til Sohngårdsholm. Fordelen for provsten ville være, argumenterede Adeler, at godset var et bedre sikkerhedsnet end de to fæstere for provstens ydelser. Det lød alt sammen meget plausibelt, men i et senere mere privat brev beskrev Adeler denne transaktion, som om de to gårde hermed blev helt overdraget Sohngårdsholm. Der var da heller ingen vaklen i Danske Kancelli. Det havde modtaget en erklæring fra den gamle provst Kynde, som gjorde opmærksom på, at både han og kapellanen havde haft flere indtægtsposter på den sidste tiendeakkord med fæsterne, end det fremgik af Adellers tilbud. På den anden side ville det være godt at blive befriet for fællesskab med godsejerne på Sohngårdsholm, der havde tilranet sig alle disse rettigheder. Kancelliet returnerede derfor blot Adellers ansøgning den 27. august med påtegningen: »Præstetienden kan ikke overdrages.«

Adeler var ikke til sinds at opgive så let. Han sendte straks den 8. september en ny ansøgning denne gang til Rentekammeret, hvor han gjorde rede for den urimelige situation, han var bragt i. Kancelliet havde formentlig ment, skrev han, at det var bedst, at enhver beholdt sit, så var ingen fornærmet. Men om fællesskabet skulle ophæves, kunne en sådan tankegang ikke gennemføres overalt. I det hele måtte han overveje, om han overhovedet ville eller kunne gennemføre udskiftningen under sådanne omstændigheder, at bønderne ikke kunne gøres lige i hartkorn. For som han skrev: »Hvorved hensigten af min udskiftningsplan forstyrres, så kan følgerne blive, at dette almenyttige værk i min liden virkekreds standser.« Denne slet skjulte trussel overskyggedes straks af hans tiltro til det vise Rentekammer, der nok skulle vide at fjerne hindringerne for gennemførelsen af dette gode værk. Adeler søgte altså hjælp i det ene kollegium imod det andet, hvorved han faktisk spillede dem ud mod

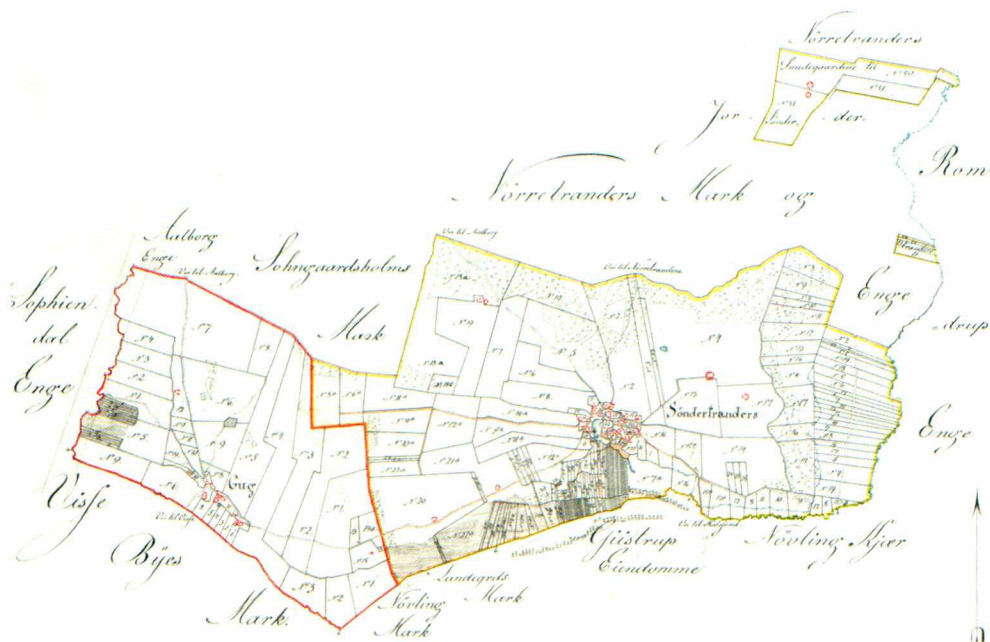

Fig. 4. Minoreret sognekort over Sønder Tranders Sogn ca. 1816. Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

hinanden. Men han var i en desperat situation, for landmåleren havde allerede afsluttet opmålingen og skulle i gang med delingsplanen.

Rentekammeret gennemførte på trods af hastemomentet den sædvanlige sagsbehandling med høring hos stiftamtmanden i Aalborg. Denne svarede den 20. oktober sammen med biskoppen, at de intet havde at indvende mod Adlers ansøgning, når blot der blev taget hensyn til de forsvundne afgifter, Kynde havde omtalt. En ny ganske alvorlig udtalelse fra Kynde var vedlagt: »Uden at jeg for denne sinde [gang] vil inlade mig i nogen undersøgelse om, hvorvidt hr. kammerherre Adlers formening om hævde på præstetiende af de ansøgte steder kan holde stand, og om det skulle være en præst forment at tage tiende på kærven, når stedernes beboere intet havde at betale tienden med.« Han havde selv mange gange oplevet, at bønderne ikke kunne betale tienden med de aftalte rede penge.

Sådan stod sagen nu i efteråret 1785. Situationen var ikke så ganske klar, som Adeler havde fremhævet over for Rentekammeret. Samtidig stod to regeringsorganer over for hinanden – Kancelli og Rentekammer. Det var Danske

kancelli som beskytter af gejstlighedens interesser over for Rentekammeret som bannerfører for landboreformerne.

Vinteren gik, og Adeler måtte have en afklaring inden foråret, så delingsplanen kunne blive afsluttet. Der skete bare ingenting. Den praktiske udskiftningsprocedure gik dog sin gang. Der blev udmeldt fire taksationsmænd på herredstinget den 23. marts 1786. Og for en sikkerheds skyld udpegedes også fire reserver, hvis de først udmeldte skulle blive forhindrede. De kom alle fra nabobyer. Endelig den 19. og 20. maj var man så vidt, at der blev afholdt et landvæsenskommissionsmøde for at godkende delingsplanen. Den blev godkendt i almindelighed, men der var stadig sagen om ligedelingen af jorden mellem beboerne i Sundby og i Sønder Tranders. Adeler var selv til stede og forklarede som et nyt argument i sin sag, at de to fæstere med det største hartkorn – det vil sige Annexgården og Mensalgården – umuligt kunne gøde så store arealer, som nu lå til deres ejendomme. Den gamle provst Kynde var også mødt op den første dag og erklærede, at det nok var til fordel for de to fæstere at blive ligedelt med de øvrige, men han ville alligevel overlade afgørelsen til landvæsenskommissionen. Fæsteren fra Sundby var også til stede og erklærede sig tilfreds med ligedelingen, da han blev spurgt. Stiftamtmanden var ikke til stede, så de øvrige medlemmer valgte, at skyde afgørelsen af dette spørgsmål over til ham og biskoppen, det vil sige stiftsøvrigheden. Den 22. maj svarede stiftsøvrigheden, at den kunne godtage den øvrige plan, men i spørgsmålet om formindskelsen af Mensalgården og Annexgården måtte Adeler først erhverve tilladelse enten fra Rentekammeret eller Kancelliet. Begrundelsen var, at en underordnet myndighed ikke kunne træffe afgørelse, når sagen var indbragt for en højere instans.

Nu sad Adeler virkelig i en klemme. Samme dag som han modtog afvisningen fra biskoppen og stiftamtmanden, sendte han et underdanigt bønsskrift til en grevelig excellence, som han håbede ville påvirke Rentekammeret til at give en gunstig afgørelse. For han måtte have en afgørelse. Landinspektør Wesenberg truede med at rejse og ville måske først kunne fuldføre arbejdet inden udgangen af september. »Om landinspektøren rejser, ligger udskiftningen, som allerede har forvildet bønderne i et helt år. Og disse 2 byer kan aldeles forarmes ved at lade alt markarbejdet hvile.« Det fremgår af brevet, at Adeler allerede i december måned året før havde henvendt sig til samme person. Denne havde også i et brev af 17. december lovet at understøtte ansøgningen og ventede at udvirke en allernådigst bestemmelse, det vil sige at forelægge sagen for kongen selv. Adeler havde dog forgæves ventet på svar. Landvæsenskommissionen, fortsatte Adeler i bønsskriftet af 22. maj, havde ikke turdet give tilladelse til at rebe mellem de øvrige bønder i de to byer, så de kunne blive lige i hartkorn. Og det på trods af, at både provsten og bønderne havde udtalt ønske

herom. Sandheden var dog, at provst Kynde havde været uendelig tvetydig, og at der ingen erklæring forelå fra bonden i Sønder Tranders.

Adeler havde bedt så mindeligt om et par ord til afgørelse den 27. maj. Og virkelig den 27. maj 1786 sendtes til stiftamtmanden et endeligt svar i denne lange sag – og samtidig ganske usædvanligt en genpart direkte til kammerherre Adeler. Denne fik sin tilladelse til at gøre de to bønder lige i hartkorn med de øvrige. Men det hartkorn, de mistede, skulle ikke spredes mellem de øvrige bønder. I stedet skulle det lægges et bekvemt sted for gårdene og i øvrigt her deles mellem de øvrige bønder. Så kunne provsten også i fremtiden have mulighed for at opkræve tienden in natura. Bedre kunne Rentekammeret ikke gøre det for kammerherren, for Kancelliet havde stadig ikke godkendt kontrakten om refusion for tiende og landgilde. Da kammerherren ikke besad disse gårde med fuldstændig ejendomsret, måtte han indgå en mindelig forening med de to bønder om at afstå dele af den jord, de oprindelig havde modtaget i fæste, lød det sidste krav.³⁸

Denne mindelige forening med de to fæstebønder ser vi i første omgang ikke noget til. Spørgsmålet om selve placeringen af de overskydende tøn timer hartkorn løstes for Sønder Tranders ved at lægge dem under udflyttergården Grøn-røgel, som derved kom op på 9-4-3-16/21 tøn timer hartkorn.

Efter afslutningen af udskiftningen og egaliseringen af bøndernes jordtillig-gende måtte godsejeren indsende en ny plan for fordelingen af hoveriet. Den blev regnet nøje igennem af stiftamtmanden, som kun kunne finde en forskel på mel-lem en tredjedel og en halv dags hoveri for bønderne. Denne forskel var så ube-tydelig, at han anbefalede en godkendelse. Reformerne blev fuldt til dørs!³⁹

Sammenfattende om selve udskiftningsforretningen må det siges, at tilste-deværelsen af gejstlig jord og hensynet til tiendespørgsmålet vanskeliggjorde udskiftningen. Derved kom kammerherre Adeler i klemme mellem to rege-ringskontorer, der helt åbenlyst havde forskellige synspunkter og forskellige interesser at varetage i disse sager. Danske Kancellis rolle som forsvarer for kirken og præstestanden i almindelighed viser sig også tydeligt ved gennem-gang af den trykte reskriptsamling, hvor Kancelliet gang på gang får vanske-liggjort en udskiftnings-sag. Heroverfor står Rentekammeret som den centrale myndighed for reformbevægelsen. Der var tilsyneladende endnu ikke på dette tidspunkt – før nedsættelse af den store landbokommission i 1786 – nogen samlende myndighed.

Udflytning på Sohngårdsholm

Udskiftningen blev afsluttet i 1786, dog uden at der blev tænkt på jord til hus-mændene – hvad udskiftningsforordningen heller ikke nødvendigvis krævede. Der blev i hvert fald i Sønder Tranders benyttet en tillempet stjerneudskift-

ningsform. Da de udskiftede landsbyer var meget store, blev det af rent tekniske grunde nødvendigt at udflytte nogle af gårdene til udmarken. Ellers ville gårdenes agre blive for lange og smalle. I de tre landsbyer blev der udflyttet 17 bøndergårde ud af de 56 udskiftede – i Sønder Tranders syv af de 23 gårde, i Nørre Tranders seks ud af 18, i Sundby tre ud af 15. Hertil kom to afbyggergårde eller ladegårde på hovedgårdstaksten.⁴⁰

De udflyttede gårde i Sønder Tranders blev placeret yderst ude mod øst, vest og nord. Derimod blev ingen placeret i syd, hvor skellet mod Gistrup ligger langs vandløbet tæt ved byen. Det afgørende hensyn for placeringen af gårdene var muligheden for at finde vand til mennesker og dyr. De to nordligt højtbeliggende gårde – bygget på udmarks- og hedejord – måtte dele en brønd. *»Disse tvende gårde har nødvendigheden udfordret at blive bygt nær ved hverandre, formedelst der ikke kunne fås vand efter fæsterens forklaring, på en lang distance her omkring, uagtet samme blev eftersøgt og eftergravet sommesteder i 40 alens dybde forgæves.«* Også to udflyttede gårde fra Øster Sundby, Vester og Øster Henedal, havde fælles brønd – uden at der gøres rede for årsagen hertil. Alle brønde blev beklædt med planker og placeret inde i gårdene. Priserne for brøndene varierede fra fire til ti rigsdaler, hvilket formentlig også er et udtryk for de forskellige problemer med at finde vand.

Byggeformen var den firlængede gård med stuehus, der på den tid kaldtes våningshus, lade, fåre – vogn – og brændehus samt fæhus. Den altovervejende byggeskik var de lerklinede vægge, kun Grønørøgel og Øster Grønørøgel i Sønder Tranders havde grundmurede stuehuse. For de øvrige gives denne beskrivelse af bygningerne: *»Af dels nyt og dels gammelt fyrrer under- og overtømmer, husene belagt med lægter, tækket med tag og lyng, og væggene klinede.«*⁴¹

Den samlede vurdering for opførelsen af de 17 udflyttede gårde var 3.720 rigsdaler, men på nogle af dem var byggeriet ikke helt afsluttet i 1789. Formålet med vurderingerne var at søge tilskud fra Rentekammeret til udgifterne ved udflytningen. Der var lagt loft over tilskuddet, således at der kun for de allerbedste gårde kunne bevilges 100 rigsdaler pr. gård. Derfor indstillede landvæsenkommissionen, at der på Sohngårdsholm blev givet 80 rigsdaler i tilskud pr. udflyttet gård, i alt 1.360 rigsdaler. Godsejer Adeler lagde i sine ansøgninger til Rentekammeret ikke skjul på, at han havde hårdt brug for disse penge. Det havde været dyrt at gennemføre det store arbejde. Han havde i 1785 lånt 47.000 rigsdaler og igen i 1788 6.000 rigsdaler af direktionen for *Aalborg stifts publice midler*. Han ansøgte Rentekammeret første gang den 28. januar 1789, og ligesom ved ansøgningen om udskiftningsstilladelsen var den offentlige sagsbehandling ham også denne gang for langsommelig. Han vidste, at Landvæsenkommissionens indstilling forelå allerede den 1. juni 1789 og måske også, at den kongelige resolution var blevet givet den 14. august. I al fald rykkede han

den 12. oktober for afgørelsen, blandt andet under henvisning til »at jeg, som har kone og 5 børn, er sat i stor forlegenhed ved mine mange udgifter.« Dette var dog også tidens stil for ansøgninger. Endelig den 7. november 1789 fik amtsforvalteren i Aalborg ordre til at udbetale ham penge.⁴²

Fik udskiftningen betydning for fæstebøndernes afgifter? Det blev som omtalt muligt fra 1792 at forhøje landgilden også for tidligere udskiftede gårde, men derimod ikke at vælte forrentningen af omkostningerne over på fæsterne med tilbagevirkende kraft. Der er hverken bevaret fæsteprotokol eller regnskabsbøger i Sohngårdsholms godsarkiv, men fra en senere retssag kendes fæstebrevet for Annexgården i Sønder Tranders fra 1779 og 1788 efter udskiftningen, ligesom afgifterne kendes fra en jordebog i 1798. Annexgården mistede som tidligere omtalt tre tønder hartkorn ved ligedelingen og skulle derfor også betale mindre i landgilde. Forhøjelsen mellem 1788 og 1798 på to tønder, fem skæppe byg ses ikke at have anden begrundelse end tilladelsen til landgildeforhøjelse i forordningen af 1792.⁴³

Andre reformer på Sohngårdsholm

Efter afslutningen af udskiftningen og udflytningen kom det store slid. Nu kunne hver fæstebonde selv bestemme, hvordan han ville dyrke sin jord. På sine marker havde han mange render, der tidligere havde dannet skel ind til naboens markstrimmel. De skulle udjævnes. Der var i flere hundrede år blevet smidt sten ud i skellene, og de skulle nu flyttes igen. Nogle bønder havde fået deres jord i udmarken, som ikke var i bedste dyrkningsstand. Andre havde fået overdrevsjord, som aldrig havde været opdyrket. Alle havde gemt deres kostbare gødning, så den kunne komme deres egen jord til gode og ikke den jord, naboen fik. De havde hver især fået ansvaret for et stykke af kæret og engen. Skulle det inddrages i dyrkningssystemet og give større afkast, måtte det pløjes. Men alt det skadelige vand skulle først afledes fra området. Og det krævede samarbejde ikke blot med de nærmeste bønder, men med godser og bønder fra et større område. Så det var en overordentlig vanskelig sag.⁴⁴ Der var desuden også rigeligt at se til med sløjfning af gamle veje og anlæggelse af nye.

Godsejer Adeler havde også indført andre reformer på fæstegodset. Først og fremmest var alle bønder i de tre nærmeste byer 1788 blevet fritaget for hove-ri mod at betale en årlig afgift på mellem 18 og 24 rigsdaler. De skulle dog stadig arbejde to fulde høstdage, to fulde høbjergningsdage samt gøde tre skæpper geometrisk land. Adeler indberettede desuden, at han i fæstebrevene i 1785, 1786 og 1787 havde fritaget fæsternes drengebørn for stavnsbånd.⁴⁵ Også med tienden havde han eksperimenteret og mod pengeafgift overladt knap halvdelen af bønderne i Nørre Tranders og Øster Sundby konge- og kir-

ketienden mod en fast årlig pengeafgift. En jordebog fra 1798 viser, at 33 bønder i de tre nærmeste landsbyer havde afløst konge- og kirketienden, mens 26 stadig ydede tiende in natura. I Sønder Tranders var kun seks ud af 21 bønder gået med på denne reform. Det var således bønderne her, der trak gennemsnittet i de tre byer så langt ned. Der var ikke foregået tiendeafløsning i de fjernere byer, hvor Sohngårdsholm kun ejede en del af bøndergårdene.⁴⁶

Husmændene i de udskiftede byer havde fået fra fire skæpper til tre tønder sædeland af gadejord og de fraflyttede gårdstomter. Dertil kom, at de i Sundby og Nørre Tranders havde fået græsningsjord på byens fraliggende jorde – det vil sige, at de havde fået jord ude på overdrevet. Det var jord, som landmåleren senere kun kunne give prædikatet »tjenlig til opdyrkning.« I Sønder Tranders havde husmændene fået langt mindre jord, men de havde dog fået lidt tørvejord.⁴⁷

Adeler forsøgte også at indrette en spindeskole i Nørre Tranders, men den blev kun af kortere varighed, da bønderne ikke ønskede at medvirke. Alle reformer var allerede nævnt i hans skrift – *Allehaande Tanker*.

Også på hovedgårdsmarken var der foretaget reformer. Adeler havde indset, at denne med sine 63 tønder, 6 skæppe, 1 fjerdingkar og 2 album var uoverkommelig at drive efter hoveriets afskaffelse. Derfor forsøgte han at udtage dele heraf til særskilt forpagtning. Aalborg købstad lå kun en halv fjerding vej borte, og hans marker stødte op til købstadsmarken. Da købstadsmarken til købstaden var lille, forventede han hos indbyggerne her at finde afsætning for sin jord – både hovedgårdsjord og fæstegårdsjord.

I første omgang viste det sig, at disse købstadsfolk ikke ville overtage fæstegård med tiendeforpligtelse in natura. Derfor var han i 1788 gennem en ny ansøgningsrunde til Danske Kancelli om fastsættelsen af tiende til et fast beløb, som skulle påhvile hovedgården. Det var i virkeligheden en tidlig tiendeforening. Det lykkedes at få de gejstlige myndigheder til at støtte ansøgningen. Sognepræsten var som omtalt fælles med Vor Frue kirke og boede inde i Aalborg. Derfor var der ingen præstegård med jord og bygninger, der kunne udnytte tienden in natura. I sit skriftlige tilsagn fik sognepræsten indsat som betingelse, at han skulle have halm til sine heste. Det fik godsejeren dog formuleres således, at han kun skulle yde halmen, hvis der var noget til overs ud på foråret! På baggrund af denne lokale opbakning gav Danske Kancelli sin tilladelse uden indvendinger.⁴⁸

Derefter kunne Adeler gå i gang med at eksperimentere med fæste- og forpagtningsformer, som han havde lagt stor vægt på i sit skrift om reformer. Vejgård, der kom til at bestå af fire tønder hartkorn af hovedgårdsjord og tre tønder hartkorn fæstegård, blev bortfæstet som arvefæste på 100 år. Gårdens bygninger viste, at den ikke var tiltænkt almindelige bønderfolk. Til købmand

Brix i Aalborg havde han bortfæstet 80 tønder land for et tidsrum af 40 år, hvorefter Brix selv havde opbygget en gård. De to udflyttede gårde fra Øster Sundby havde han bortforpagtet til to skotlændere, som han kaldte dem, for en periode på 30 år. De havde indført nye afgrøder, som roer, kartofler og kløver på deres jord, noterede landvæsenskommissionen. Det var også helt efter Adellers synspunkter i *Allehaande Tanker*, at det var vigtigt at få fremmede agerdyrkere ind i landet for at indføre nye arbejdsmetoder.

På hovedgårdsjorden havde Adeler med egne folk og redskaber opbrudt 70 tønder land af den yderste jord, som tidligere havde været en lille hovedgård, Rørdal, men nu lå den hen i *tujer* og blev benyttet som græsning for hovedgården. Den blev til afbyggergården Ferdinandinesdal, opkaldt efter Adellers hustru. Opbrydningen af den tunge og besværlige jord var sket med nye små plove, der kunne trækkes af to heste, hvor bøndernes tunge plove krævede seks heste. Desuden havde han ladet jorden pløje på tværs. Han havde gjort forsøg med mergel, som der var rigeligt af på egnen. Fra stranden havde han hentet tang til at supplere gødningen med. Det var også formålet med at indrette sommerfolde til kreaturerne, så gødningen også på denne måde blev blandet med jord. Også på hovedgårdsjorden var der blevet indført nye afgrøder: Roer – turnips –, kartofler og store strækninger med kløver. Han håbede, at dette ville blive et forbillede for bønderne, og mente også, at han havde haft et vist held hermed.

Man kan ikke andet end give Adeler ret i følgende formulering i ansøgningen om bygningshjælp: » – jeg har vovet endog praktisk at udøve det, jeg udi mit 1786 ved trykken bekendtgjorte skrift: Alle hånde tanker, har anset for meget gavnligt.« Det står nu klart, at dette skrift kan læses som en teoretisk modelbog for de reformer, han allerede da havde påbegyndt.

Landvæsenskommissionen havde med egne øjne set, at der var sket noget på Sohngårdsholm. Så den nøjedes ikke med at indstille, at Adeler fik den bygningshjælp til de udflyttede gårde, han havde ansøgt om, men også »en sådan præmie som hans flid og nidkærhed synes at have fortjent.« Indstillingen blev fulgt, og kammerherre Adeler blev bevilget den større guldmedalje *Pro Meritis* for sin indsats.⁴⁹

Selveje på Sohngårdsholms bøndergods

I centraladministrationen hørte man ikke fra Sohngårdsholm i de to år, fra godsejer Adeler fik sin guldmedalje den 20. november 1789, til han den 24. oktober 1791 ansøgte Rentekammeret om tilladelse til at frasælge fæstegodset med bevaring af hovedgårdens skattefrihed. Var han blevet så ked af den behandling og alle de fortrædeligheder, godsejerne efter hans opfattelse blev udsat for? Eller fulgte han tværtimod sin oprindelige plan for reformer i det nord-

jyske landbrug? Han havde i 1786 i et privatbrev til Christian D. Reventlow udtrykt sin frygt for, at den store landbokommission ikke ville respektere godsejernes rettigheder.⁵⁰ Sådanne synspunkter findes også i hans skrift *Allehaande Tanker*. Men han deltog ikke i den jyske protestbevægelse i sommeren 1790. I hvert fald er hans underskrift ikke at finde blandt de 103 jyske proprietærer, der skrev under på den protest mod den efter deres mening alt for vidtgående reformbevægelse, der blev overrakt kronprinsen på hans bryllupsrejse. Måske var reformbevægelsen ikke forløbet så glat, som Adeler havde forventet. Der var i hvert fald en del uro blandt godsets bønder. Udstykningen af godserne var den nødvendige forudsætning for, at bønderne kunne opnå det selveje, som var regeringens endelige mål med landboreformerne. Det havde også for Adeler i 1786 stået som den højeste reform for landbovæsenet.⁵¹

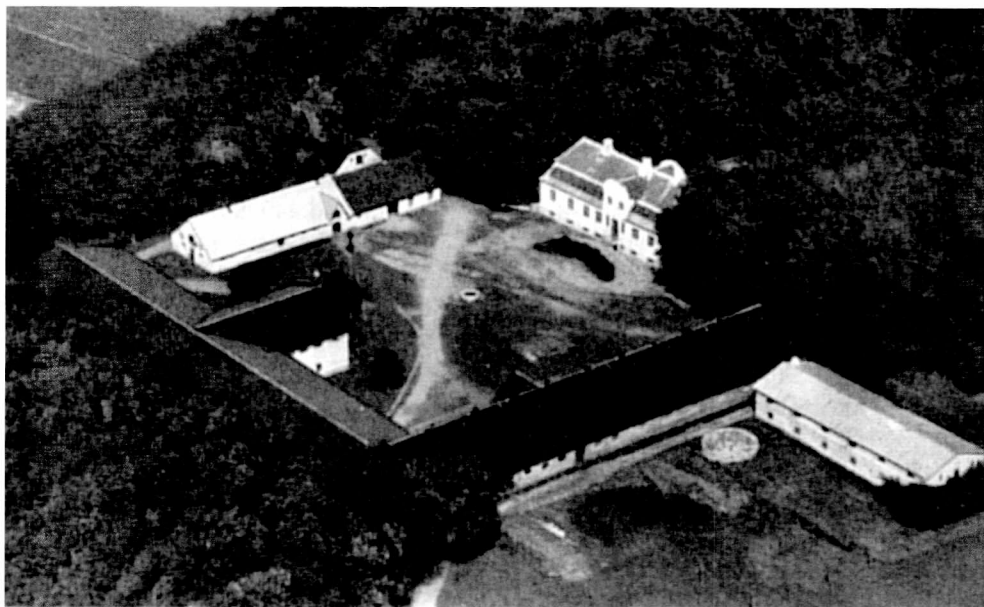
I hvert fald indgav Theodor Adeler sin ansøgning til Rentekammeret den 24. oktober 1791 om tilladelse til at udstykke både hovedgården og bøndergodset uden at miste skattefriheden for hovedgårdsjorden. Det havde som omtalt været muligt siden 1784 på visse betingelser, som Adeler udmærket kendte. Bortsalget af bøndergodset var – skrev han – en del af hans vision om at se bernstorffske tilstande på sine godser. Købstadens nærhed medførte gode afsætningsmuligheder for bøndernes produkter: *»Den største del af mit bøndergods ligger ikke over en fjerding vej og højst 1/2 mil fra samme købstad [Aalborg]. Dette bringer mig på de tanker, at en del af min hovedgårdsmark bekvemmelig kan udstykkes, og mine bønder ved en så fordelagtig beliggenhed, når de erholder ejendomsskøder på deres gård med fuldkommen ejendomsret, vil komme til i velstand at nærme sig det bernstorffske gods uden for København.»* Han fandt det derimod ikke nødvendigt at skrive, at bibeholdelse af skattefriheden ville medføre betydeligt højere salgspriser for hovedgårdsjorden, end hvis køberne skulle betale jordskatter som af almindeligt bøndergods.

Betingelser for skattefriheden fik Adeler i et brev fra Rentekammeret to måneder senere:

1. Bøndergodset skulle være udskiftet mand og mand imellem inden salget.
2. Husmændene skulle have fået så meget jord, at de kunne ernære en ko og nogle får.
3. Hoveriet skulle være afløst på hele godset med en bestemt pengeafgift.

Hvis disse foranstaltninger ikke blev gennemført, ville Rentekammeret ikke indgå med en forestilling til kongen om, at Adeler kunne bevare skattefriheden for hovedgårdsjorden. Dette blev indledningen til et tovtrækkeri, der varede frem til den 13. oktober 1810 – altså 19 år, inden der endelig kunne afgå brev til amtsforvalteren i Aalborg med meddelelse om udstykning af bøndergodset – uden et tilsvarende krav om skattebetaling for hovedgårdsjorden. Der havde siden den 20. maj 1809 foreligget en godkendt udstykningsplan for

Fig. 5. Inden postmester J. D. Frisch i 1804 videresolgte Sohngårdsholm havde han påbegyndt opførelsen af en gård til sig selv en halv kilometer nordøst for landsbyen Sønder Tranders (Matrikelnummer 4). Postgården, der blev fredet i 1939, ses her på et luftfoto fra ca. 1930. Foto: Større Dansk Landbrug, bd. 6, s. 646.

hovedgårdsjorden med en hovedparcel på 31 tønder hartkorn, tre afbyggergårde og 34 parcellister på hovedgårdsjorden og 55 på de 8,5 tønder hartkorn ufrie jorde under hovedgården. Den nye arealskat efter forordningen af 1. oktober 1802 var blevet beregnet for hver parcel. Den skulle betales af alle hovedgårdsjorder, uanset om de var komplette eller havde en særlig skattefrihedsbevilling,

Hele reformprocessen på Sohngårdsholm havde opbrugt fem godsejere på forskellig vis, inden den endelige accept kom fra Rentekammeret. Adeler havde siden 1801 ejet et gods i Sydfrankrig og ventede kun på at kunne rejse – af hensyn til sit svagelige helbred, som han skrev. Enten havde han haft godt af de varmere himmelstrøg, eller også var svageligheden ikke så stor. Han døde i hvert fald først i 1826 i en alder af næsten 80 år. I 1804 mistede han tålmodigheden med regeringen og solgte Sohngårdsholm med de tilbageblevne 60 tønder hartkorn bøndergods til sin sidste administrator, postmester i Aalborg, J. D. Frisch. Den nye godsejer ejede den kun et par måneder, før han i april

1804 solgte hovedgården alene til baron Iver Adolf Juul til Refsnæs. Året efter gik den videre til stiftsfysikus Jens Koefoed, som nåede at komme af med den til landsdommer Muhle Hoff i 1807. Det var, mens spekulationstiderne var på det højeste i Danmark, og landsdommeren havde deltaget ihærdigt i legen. Det blev blodig alvor, da han i 1809 blev erklæret konkurs med alle sine godser. Ejernes økonomiske forhold skal ikke følges nærmere, men de er den efterhånden dystre baggrund for de reformer af bøndergodset, der er i fokus.⁵²

Det lykkedes Adeler og Frisch at få alt bøndergods solgt – godt to tredjedele af salgene var til fæsteren. Ud af 71 bøndergårde blev 50 solgt til fæsteren selv, mens de resterende 21 blev afhændet til andre. De opnåede priser lå mellem 360 rigsdaler for de mindre gårde i Nøvling på den sandede jord og 1.800 rigsdaler for den udflyttede Skiøngård i Øster Sundby. I det hele taget lå priserne højest for de udflyttede gårde, hvad der ikke kan undre, da de alle var forsynede med nye bygninger. På den anden side viser det også, at udmarksjord og placering uden for landsbyen ikke trykkede prisen.

Alt imens foregik forhandlingerne med Rentekammeret om opfyldelsen af betingelserne for at opretholde hovedgårdsjordens skattefrihed. Dette tovtækkeri skal følges, fordi det med al tydelighed viser regeringens fastholdelse af reformpolitikken overfor godsejerne. Der er ingen tvivl om, at regeringen havde fat i den lange ende, for det havde alvorlige økonomiske konsekvenser for godsejeren, hvis det ikke lykkedes at opretholde skattefriheden.

Kravet om hoveriafløsning skabte de færreste problemer på Sohngårdsholm. Det var tilstrækkeligt at indsende en attest fra sognefogeden og oldermændene i hver af de tre byer, Sønder Tranders, Sundby og Nørre Tranders, om, at hoveriet var afløst mod en fast pengeafgift og få faste hoveridage.

På samme måde søgte godset at bevise den gennemførte udskiftning og udflytning. Det var dog et problem, at de tre udskiftede byer kun repræsenterede 290 tønner hartkorn ud af godsets samlede 347 tønner bøndergods. 57 tønner hartkorn var endnu ikke udskiftet og lå desuden i fællesskab med andre lodsejere i Gug, Nøvling og Hersum.⁵³ Adellers fuldmægtig forsøgte sig med det synspunkt, at da der kun krævedes 200 tønner hartkorn for at opnå skattefrihed for hovedgårdsjorden, så måtte 290 tønner være tilstrækkeligt til at opnå bevilling. Men heri var Rentekammeret ikke enig. Det krævede, at udskiftningen var gennemført overalt. Så måtte Sohngårdsholm endnu engang tage fat på udskiftningsbesværlighederne.

Langt den værste forhindring var kravet om jord til husmændene. Udskiftningen af de tre byer havde fundet sted i 1786, hvor den gældende forordning blot havde indeholdt en henstilling om at sikre husmændene så meget jord, at de kunne holde en ko og to får. Men i den nye situation mødte godsejeren det som et ubetinget krav for at kunne opnå den attråede skattefrihed for hoved-

gårdsjorden. I Sundby og Nørre Tranders havde husmændene udover de hus-tomter, som de byggede på efter de udflyttede gårdmænd, også fået tørvejord og nogle større og mindre jordlodder, sådan som de nu hver især ønskede at modtage dem. I Sønder Tranders havde de altid haft store tofter og hertil kom så noget tørvejord ved udskiftningen. De havde altså ikke fået så meget jord, som Rentekammeret forlangte. Men ifølge Adellers fuldmægtig var husmændene heller ikke interesserede i mere jord. De boede så tæt ved Aalborg, at de hellere drog ind til byen i dagleje ved stranden eller andre steder i byen for at tjene en mark, otte skilling eller endog undertiden to mark daglig. Det var bedre end at gå hjemme og passe jorden og gå i dagleje hos bønderne. Ja, derfor var det meget vanskeligere og også dyrere at få daglejere på denne egn end andre steder i landet. Amtmanden over Aalborghus amt anbefalede ansøgningen, hvad der dog ikke fik Rentekammeret til at slække på sine krav i de to spørgsmål om en gennemført udskiftning og jord til husmændene.⁵⁴

Endelig i 1798 var godsejer Adeler klar til den 1. marts at indsende en ny ansøgning om udstykning af hovedgård og bøndergods med bibeholdelse af hovedgårdsfriheden. Heri forudsatte han salg af bøndergodset til fæsterne, men fire dage senere forespurgte han, om han også måtte sælge til andre, hvis fæsterne hverken kunne eller ville købe. Det havde han hørt fra godset Kyø – også i Nordjylland – at man også kunne få bevilling til. For en sikkerheds skyld tilføjede han, at han også søgte om alt, hvad alle andre havde fået bevilget, som han ikke kendte til! Svaret forelå allerede den 26. september 1798 med en række betingelser, der gjaldt udskiftning, hoveriet i fremtiden, jord til husmænd og et nyt krav om, at hovedparcellen af hovedgårdsjorden måtte være af en sådan størrelse, at den kunne bære leveringen af en rytterhest. Den sidste betingelse kom i et selvstændigt brev fra Rentekammeret tre dage senere. Samtidig blev der givet tilladelse til, at skøderne til fæsterne måtte skrives på det billigste stemplede papir til 24 skilling.

Udskiftningen var ikke noget problem længere. Men hensynet til hoveriet kom til at volde problemer i det fremadrettede perspektiv. Der var som tidligere omtalt allerede indgået en hoveriforening, og det var heller ikke hensigten at forøge hoveriet for de bønder, der ikke blev solgt fra i første omgang. Man vidste godt, at dette var et ufravigeligt krav fra Rentekammerets side. Ved salg af bondegården til fæsteren ophørte hoveriet automatisk efter skæringsdatoen. Men ved salg til andre lysthavende, som det hed i tidens sprogbrug, opstod der problemer. En af Rentekammerets betingelser var, at heller ikke et nyt gods kunne pålægge den tilkøbte fæstegård hoveri. Da det lille nabogods Lundbygård havde købt et par fæstegårde i Sønder Tranders og Nøvling, indsendte godsejeren her købekontrakten i forbindelse med en ansøgning om, at også han måtte få lov til at bruge stemplet papir til den lave takst, hvis

det skulle lykkes ham at sælge gårdene videre til fæsterne. I Rentekammeret granskede man nøje den indsendte købekontrakt. Der blev sat en tyk streg ud for den bestemmelse, at det var overladt køberen at afgøre med fæsteren, om han skulle gøre arbejde til noget andet sted end Sohngårdsholm eller betale hoveripenge. Hvordan forholdt det sig til den paragraf i samme købekontrakt, at denne fæstegård aldrig kunne pålægges hoveri? Dette bad Rentekammeret om en forklaring på, for det var en klar overskridelse af udstykningsbetingelserne. Den nye administrator Frisch på Sohngårdsholm indviklede sig i lange forklaringer om, at så længe det gamle fæstebrev blev overholdt, måtte hoveriet kunne fortsætte. Amtmanden udtalte sig klart imod, at hoveriet kunne fortsætte i fremtiden efter salget: *»Efter mine tanker kunne fæstebønderne, så længe de var under Sohngårdsholm, ikke vægre dem fra at forrette det ubetydelig betingede hoveri. Mens et andet er det, om de kan betynges med hoveriet, når de sælges fra Sohngårdsholm til en anden mand, og måske gerne ville have købt dem selv, imens ikke kunne overenskomme om betalingen, eller skaffe penge.»*⁵⁵

Frem ved 1805 var bøndergodset ved at være bortsolgt. Theodor Adler var rejst til de varmere himmelstrøg. Hovedgården havde skiftet ejer to gange, stadig med gevinsten fra skattefriheden som lokkemad, det vil sige den var blevet kapitaliseret på forhånd. Men den endelige bevilling kunne ikke udstedes, før Rentekammeret var sikker på, at alle de stillede betingelser var opfyldt. Derfor skulle der nu indsendes kopier af alle skøder og købekontrakter på bøndergodset. I første omgang indsendte Frisch kun en skødeformular, hvor end ikke købekontrakten med de konkrete betingelser fulgte med. Da det ville blive meget omstændeligt og dyrt at indsende genparten af alle, tilbød Frisch i stedet at indsende sælgernes originale genparten af de handler, Rentekammeret måtte ønske at se. Amtmanden erklærede, at han ikke turde indstille noget til Rentekammeret i dette penible spørgsmål. Rentekammeret stillede den 12. april 1806 det forligstilbud, at man kunne vælge imellem at indsende genparten af samtlige købekontrakter og skøder eller blot en verificeret genpart af hver slags – det vil sige for henholdsvis selveje og fæstegods – sammen med en attest fra retsbetjenten om, at alle de øvrige var i overensstemmelse med disse.

Godsejeren valgte løsningen med at indsende en bevidnet genpart af skøde og købekontrakt med Jens Christensen Uttrup, som den 10. marts 1798 havde købt sin egen fæstegård i Sønder Tranders for 884 rigsdaler. J. D. Frisch sluttede lidt overmodigt sit følgebrev med følgende svada: *»Jeg tvivler ikke om, at det højkongelige Rentekammer vil finde, at dette dokument giver vished om, at alle de forpligtelser, under hvilke det er blevet kammerherre Adeler tilladt at sælge bøndergodset ved forbeholdenhed af den frie hovedgårds rettigheder, alle*

poster er efterkomne, hvorefter den af mig underdanigst ansøgte approbation forventes.»

Men det fandt det højkongelige Rentekammer aldeles ikke. For det indsendte skøde viste betingelserne ved fæstebøndernes selvejekøb, men man ville også gerne se betingelserne for de bøndergårde, der var solgt til andre. Dette brev gik af sted til stiftamtmanden den 16. august 1806, som skulle informere ansøgeren. Den 6. oktober samme år døde J. D. Frisch af et hjerteslag – disse problemer har uden tvivl gået ham på. Næste skridt i sagen er et rørende brev af 16. januar 1807 fra hans efterladte enke, Anne Marie Lehmann salig Frisch's, som nu sad i en ubehagelig situation. Hvis denne sag ikke kunne bringes til afslutning med den eftertragede skattefrihed, kunne hun eller boet forvente en erstatningssag fra baron Adolf Juul, som hendes mand havde solgt hovedgården videre til. Hun lovede at tilvejebringe alle de ønskede oplysninger i løbet af en måned.

Der kom til at gå det meste af et år med mange rykkere fra Rentekammeret til stiftamtmanden, inden der blev indsendt en kopi af et skøde, hvor en fæstegård blev solgt til en anden end fæsteren. Og det var med samme ordlyd som det tidligere omtalte skøde til Lundbygårds ejer: Hoveriet var overladt til fri aftale mellem fæsteren og den nye ejer. Det kunne således ikke leve op til kravet om hoverifrihed for den frasolgte gård. Derfor krævede Rentekammeret, at hvert af disse skøder skulle forsynes med en tinglyst påtegning om, at denne fæstegård bestandig skulle være fri for hoveri. For at kontrollere dette havde en ansat i Rentekammeret omhyggelig gennemgået den indsendte liste over købere af bøndergodset og sat kryds ved de handler, hvor den nye ejer ikke var identisk med den tidligere fæster. Endelig den 12. januar 1809 modtog Rentekammeret en ekstrakt fra Hornum-Fleskum herreds skøde- og panteprotokol, at dette var sket. Det drejede sig om i alt 14 skøder, hvor 17 fæstegårde under Sohngårdsholm var blevet solgt til andre end fæsteren selv. Det skyldtes altså kun Rentekammerets ihærdige indsats, at disse 17 fæstegårde blev hovfrie.⁵⁶

Jord til husmændene på Sohngårdsholm

Samme aktive indsats fra Rentekammeret sikrede jord til husmændene på det opløste gods. Dette havde som omtalt også været et af kravene for at få skattefrihed for hovedgårdsjorden trods bortsalg af bøndergodset. Kravet var gledet lidt i baggrunden i brevvekslingen mellem Kammeret og amtmanden, mens der var fokus på hoveriet. Men fra august 1806 forhørte Rentekammeret sig igen og igen hos amtmanden, hvorledes det stod til med tildeling af jord til husmændene. Enkefrue Frisch havde virkelig noget i klemme. Derfor gentog hun det gamle argument, at udskiftningen var sket allerede i 1785, 1786 og 1787, hvor det ikke havde været noget krav, at husmændene skulle tildeles

jord. Ved de senere udskiftninger i de fjernere landsbyer havde husmændene fået jord, som også var blevet ansat til hartkorn. Husmændene ønskede slet ikke at få jord i de nærmeste byer, argumenterede også hun. I Sundby ernærede de sig ved fiskeri, og i Sønder Tranders tjente de mere ved dagleje i købstaden Aalborg. Nu var bøndergodset i disse byer også solgt, så hun havde ikke mulighed for at ændre tilstanden.

Amtmanden forsøgte at gå i forbøn for enkefruen, *»hvis totale ruin, i meget maadelige omstændigheder, med mange børn, vil blive en følge, om hovedgården Sohngaardsholm, der siden er solgt til adskillige, én efter anden, skulle miste skattefriheden, og de hos hende skulle søge regres.«* Men Rentekammeret fastholdt sit krav. Amtmanden lovede at afholde et landvæsenskommissionsmøde om sagen, for der havde vist sig en løsning. Godsejer Juul – den næste godsejer i rækken på Sohngårdsholm – havde tilbudt at købe jord i Sønder Tranders til fordeling mellem de otte husmænd, der ikke havde fået tilstrækkelig jord. Det havde han tilbudt at gøre af medlidenhed med fru Frisch, der sad alene tilbage med små børn og uoverskuelige forpligtelser. Det var nok heller ikke uvæsentligt for hans beslutning, at han selv i 1805 havde videresolgt hovedgården til stiftsfysikus Jens Koefoed i Aalborg. Derfor havde han nu samme interesse som enkefru Frisch i at undgå erstatningskrav, hvis skattefriheden ikke blev bevilget.

Landvæsenskommissionsmødet blev afholdt den 19. maj 1809 hos enkefru Frisch i Aalborg, hvor det blev konstateret, at ud af Rentekammerets betingelser manglede der både jord til husmændene i den ene by, Sønder Tranders, og ansættelse til hartkorn af alle husmandsjorderne i de gamle udskiftninger. Godsejer Juuls repræsentant gentog tilbuddet om at købe jord til husmændene, hvis Rentekammeret ville bevilge skattefrihed. Men han måtte have et halvt års frist for at gennemføre operationen. Da Rentekammeret derefter satte tidsfrist på kravets opfyldelse til årets udgang, kom der gang i sagen. Overlodderne på 16 tønder land, som var vurderet til 7 skæpper, 2 fjerdingkar og 2 album hartkorn, blev købt fra Jens Sørensens gård i Sønder Tranders til en pris af 500 rigsdaler. Sælgeren – godsejeren fra Lundbygård – benyttede sig sandelig af den penible situation til at sætte prisen i vejret. På mødet med de implicerede i Sønder Tranders den 9. oktober 1809 erklærede husmændene enstemmig: *»At de ikke ville have jorden, da det ikke var tilstrækkelig for dem at holde selv heste på, og gårdmændene var så dyre med det arbejde, de skulle forrette for husmændene, at de var vel fornøjede med den jord, de nu for tiden havde, som de vanskelig nok kunne få drevet.«* Alle otte husmænd skrev med egen hånd under på denne erklæring, og det blev bevidnet af sognefogeden og en af gårdmændene i byen. Også amtmanden erklærede over for Rentekammeret, at han troede på husmændenes begrundelse for at afvise jorden. *»De agerer hel-*

lere daglejer her i Aalborg end jorddyrker hjemme. Imod beliggenheden eller godheden af det anbudne jordsmon kan intet indvendes. Det første sluttes af husmændenes tavshed herom, og det sidste af den lejeafgift der, endog blot for et år, fås.» Kromanden i byen havde lejet jorden, som husmændene ikke ville have, for 20 rigsdaler, og han skulle også betale alle jordskatter. Jorden lå umiddelbart op til landsbyen og var i god drift. Det var således ikke udmærket jord, som husmænd ofte blev tildelt ved udskiftninger.

Rentekammeret stillede nu krav om, at husmændene gentog deres afslag af jordtilbuddet for retten. Ved fæsteledighed skulle jorden desuden tilbydes de nye fæstere af husmandsstederne. Når det var blevet opfyldt, kunne jorden udlejes indtil videre.

Heller ikke sidste del af husmandsproblemet gik fredeligt igennem. I de øvrige byer havde husmændene nok fået tildelt jord, men den var ikke blevet sat i hartkorn – ligesom gårdmændene heller ikke havde fået et tilsvarende fradrag for denne jord i deres hartkornsansættelse. Følgerne af dette var problematisk for sikkerheden omkring husmændenes jordlodder. Det skulle i hvert fald bringes i orden, hvilket også gav problemer. Der var de sædvanlige vanskeligheder med at få hold på landmåleren, der stadig havde fuldt op at gøre. Da han forsøgte at få fat på de tidligere vurderinger, der skulle tjene som grundlag for arbejdet, fik han at vide, at de var gået til ved Nibes brand – her lå herredstinget. Så måtte der en ny vurdering og dermed en ny udmeldelse af vurderingsmænd til. Det skete på retsmødet den 14. december 1809, for arbejdet skulle jo afsluttes inden årets udgang. Men den ene af de to udmeldte gårdmænd fra Nøvling svarede: *»Vi kan ikke møde den gang formedelst helbreds svaghed, og vinterens kulde kan jeg ikke udstå, derfor beder jeg, di har mig undskyldt og forskånet denne gang; Christen Koch har sagt, han møder ikke på denne aarets tid i den forretning at taxere. Neuling d. 15 decembr. 1809 Niels Andersen.»*

Amtmanden skrev i indberetningen herom til Rentekammeret, at takseringsmændene ikke kunne bruge vinteren som undskyldning. Blot jorden var bar, kunne de tvinges af retten til at møde. Men han indstillede alligevel, at fristen blev forlænget til april måneds udgang. Udsættelsen blev givet, og den 24. april 1810 kunne amtmanden så indsende landmålerens ansættelse af husenes hartkorn. Og han sluttede: *»Og således haaber jeg, at alt det befalede nu er opfyldt, og at Sohngaardsholm som hidtil kan beholde sin hovedgaards skattefrihed.»*

Men nej. Hartkornsansættelserne på husene i de tre byer lød ikke på de enkelte lodder, ligesom der heller ikke var foretaget noget fradrag i gårdmændenes hartkorn. Så landmåleren måtte i gang igen. For hver af de tre byer blev der opstillet et regnestykke over hartkornet til hvert husmandsbrug, hvor me-

get der var i alt, og hvor meget der så skulle trækkes fra hver gårdmand i byen. Den 8. september 1810 var det afsluttet for alle tre landsbyer, og den 20. september sendte Rentekammeret beregningerne videre til Landmålingsarkivet, hvor de blev godkendt. Endelig den 13. oktober 1810 kunne Rentekammeret sende den længe ventede godkendelse til både amtmand og amtsforvalter.⁵⁷

Hele øvelsen gik altså fra regeringens side ud på at gøre bod for den lem-fældige udskiftningslov, der ikke opstillede jord til husmænd som et uomgængeligt krav. Det blev der til gengæld gjort her, hvor regeringen havde fat i den lange ende, da den nu kunne bruge jordspørgsmålet som en uomgængelig betingelse for at opnå skattefrihed. Og Sohngårdsholm var ikke det eneste gods, der var ude i dette stormvejr. Jeg er i Rentekammerets arkiv tilfældigt stødt på lignende sager fra 14 godser i Aalborg amt på samme tid.⁵⁸

Konklusion

I indledningen stillede jeg det spørgsmål, om initiativet til landboreformerne kom fra oven, fra regeringen, eller fra neden – fra godsejerne. Denne undersøgelse har vist, at dette spørgsmål var stillet forkert. Der var ikke tale om et enten eller, snarere et både og. Det blev aldrig pålagt godsejerne at gennemføre udskiftning, udflytning, salg til selveje eller tildele husmændene jord. Men hvis de ønskede at forhøje bøndernes landgilde eller at sælge deres bøndergods og samtidig opnå eftertragtede fordele som skattefrihed, måtte de rette sig efter Rentekammerets betingelser. For dette centrale regeringskontor havde en politik på området, som det holdt fast ved, indtil den var opfyldt. Jorden skulle være udskiftet, og hvor det var nødvendigt, også udflyttet, for at godsejeren kunne forhøje landgilden. Bygningerne skulle være udflyttet og af en passende standard, men heller ikke for dyre, for at godsejeren kunne opnå bygningshjælp eller pålægge fæstegårdene forhøjet landgilde. De bortsolgte fæstegårde måtte ikke pålægges hoveri. Og de måtte aldrig benyttes til at komplettere en hovedgård, hvilket først og fremmest var af hensyn til regeringens skatteindtægter. Dette var også et udtryk for, at regeringen havde opgivet godserne som ryggrad i det danske landbosamfund. Husmændene skulle desuden have jord – og det ikke blot på papiret. Deres jord skulle være sat i hartkorn, som skulle være trukket fra gårdmændenes hartkorn. Rentekammeret lod sig ikke rokke, fordi disse krav var vanskelige at gennemføre, når den lokale jordreform var afsluttet. Der var imidlertid aldrig tale om at tildele husmændene så meget jord, at de kunne leve af den uden at gå i dagleje hos bønderne eller på godserne. Men deres forhold var nu på linie med situationen før udskiftningen, hvor de også havde måttet spille på flere strenge for at overleve. Beliggenheden tæt ved en større købstad som Aalborg gav desuden husmændene andre muligheder for beskæftigelse, end vi normalt ser beskrevet.

Hvordan så forløbet af reformbevægelsen på Sohngårdsholm ud set med godsejerøjne? Levede det op til deres forventninger? Der var stor forskel på godsets fire implicerede godsejere. Theodor Adeler havde et langsigtet mål med sin indsats. Han ønskede at være med til at forandre landbosamfundet. Det gjorde selvfølgelig heller ikke noget, at han selv tjente penge på indsatsen. De følgende tre godsejere havde tilsyneladende kun det ene formål at få deres del af konjunkturstigningerne. Dette aspekt har der ikke været fokuseret på i denne undersøgelse.

Adeler forsøgte at gennemføre sine mange projekter: udskiftning, udflytning, tiendesalg, spindeskole og salg til selveje. De to første projekter havde han magt til at gennemføre, mens de tre sidste var afhængige af bøndernes tilslutning. De lykkedes derfor ikke fuldt ud. Adeler havde heller ikke tålmodighed til at afvente bureaukratiets lange behandlingsproces – sådan ville han have formuleret det i moderne sprogbrug. Derfor overlod han afslutningen til sin fuldmægtig, postmesteren, og rejste selv til de varme lande. Der var andre godsejere i Danmark, der valgte at købe godser i udlandet i denne periode. Adeler fuldmægtig havde ikke samme idealistiske holdning til reformer som han selv. Men trods alt var Sohngårdsholm efter 25 år forvandlet fra et gammeldags godssystem til en moderne storbedrift og 50 selvstændige gårdmandsbrug, mens 21 fæstegårde var blevet videresolgt til andre ejere end fæsterne – uden hoveriforpligtelser. Husmændene havde fået jord – hvis de ville have det – dog ikke nok til at leve heraf alene.

Det havde stået godsejerne frit for at fortsætte driften af deres gods uanset regeringens reformpolitik. Men hvis de ønskede at få del i de økonomiske fordele, måtte de gennemføre de reformer, regeringen ønskede. Denne undersøgelse har vist en regering, der var alt andet end passiv på landboreformområdet. Det var således både regeringen og godsejerne, der var initiativtagere til reformerne i det danske landbosamfund – godt hjulpet af de internationale konjunkturer. Hvordan bønderne spillede med på de nye reformer, er absolut ikke uden interesse for det endelige resultat. Det vil blive taget op i en anden sammenhæng.

Utrykte kilder

RA. DK. Indlæg til Sjællandske missive nr. 607, 3.9.1784.

RA. DK. Indlæg til Jyske tegnelser nr. 197, 7. nov. 1788.

RA. DK. Indlæg til brevbøger nr. 2809, 21. 6. 1794.

RA. Rtk. 2481.167. Jysk fynske landvæsenskontor, journalsag nr. GG 14/1785.

RA. Rtk. 2481.215-216. Landvæsenskontorets journal nr. 1148, 26.5.1788.

RA. Rtk. 2483.178. Jysk fynske landvæsenskontor, journal 1806 nr. 2534.

RA. Rtk. 2483.273. Jysk fynske landvæsenskontor, journalsag nr. 201/1792.

- RA. Rtk. 2485,14. Indberetninger om fællesskabets ophævelse. Aalborghus m.fl. amter 1774-1787.
- RA. Rtk. 313.22. Hartkornsspecifikationer 1788-94.
- RA. Rtk. 434.1. Landbokkommissionens forhandlingsprotokol 1786-1805.
- RA. Rtk. 434.4. Bilag til forhandlingsprotokollen 1788-1792.
- RA. Rtk. 434.9. Landbokkommissionen. Diverse dokumenter fra forskellige papirer. Af Wormskiolds papirer vedk. Landbokkommissionen.
- RA. Landbrugsministeriet. UJ journalsager 4058/1904.
- LAV. B24-445. Nørrejylland landsting. Irettelagte dokumenter 1803.
- LAV. B35D-19. Hornum Fleskum herred. Dokumenter til justitsprotokollen.
- LAV. B35D-29. Hornum og Fleskum herred. Bilag til justitsprotokollen 1786.
- LAV. B35 D-30. Hornum og Fleskum herred. Bilag til justitsprotokollen 1795.
- LAV. B0D-605. Aalborghus amt. Landvæsenskommissions forretninger 1786.

Litteratur

- Adeler, [Theodorus]: *Allehaande tanker i anledning af hr. konferenceråd Bangs afhandling om bondestanden*, Odense 1787.
- Bech, Sv. Cedergreen (red.): *Dansk Biografisk Leksikon 3. udgave*. Biografi over Theodorus Adeler ved S. Nygård.
- Bjørn, Claus: »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark«, i *Economic History Review*, Volume XXV, No 1 & 2 1977, p. 117 ff.
- Bjørn, Claus: »Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790«, i *Historie*, 1979, Ny rk. XIII, 1-2, s. 1-70.
- Bjørn, Claus: »»De danske cahiers.« Studier i bondeaktionerne på forordningen af 15. april 1768«, i *Bol og By*, 2. række nr. 5. Landbohistorisk Selskab 1983, s. 145-170.
- Dombernowsky, Lotte om Udskiftningsbevægelsen i Claus Bjørn: *Det danske landbrugs historie 1536-1810*, Landbohistorisk Selskab 1988, s. 311 ff.
- Feldbæk, Ole: »Kongen bød – enevælden og reformerne«, i Claus Bjørn: *Landboreformerne – forskning og forløb*, Landbohistorisk Selskab 1988, s. 9 ff.
- Feldbæk, Ole: »Historikerne og landboreformerne. Tradition og problemer«, i *Historisk tidsskrift*, 1989, s. 38-53.
- Holm, Edvard: *Kampen om landboreformerne i Danmark i slutningen af det 18. årh.*, København 1888.
- Holmgaard, Jens: »En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794-1804«, i Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland 1990, s. 65-79.
- Jensen, Hans: *Dansk jordpolitik 1757-1919. I. Udviklingen af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810*, Gyldendal 1936/1975.

- Jensen, J. Jeppesen: *Nogle blade af Sohngaardsholms historie*, Aalborg 1963.
- Løgstrup, Birgit: »Jord og mennesker i Vorde, Fiskbæk og Romlund sogne 1688-1800«, i *Fra Viborg Amt*, 1991, s. 28-55. 1992, s. 33-61. 1993, s. 54-86.
- Mingay, G.E. (ed.): *The Agrarian History of England and Wales*, VI, 1750-1850, Cambridge University Press 1987.
- Ogilvie, Sheilagh: »The European Economy in the Eighteenth Century« i T.C.W. Blanning (ed.): *The Eighteenth Century. Europe 1688-1815. The Short Oxford History of Europe*, Oxford University Press 2000.
- Pedersen, Finn Stendal: »Husmænd på landboreformernes tid«, i Helle Damgaard og Per Grau Møller (red.): *Huse og husmænd i fortid nutid og fremtid. Småbrugets udbredelse og vilkår i Norden*, Odense Universitetsforlag 1989, s. 51 ff.
- Pedersen, Karl Peder: »Godsejernes nej til flere reformer. Med udgangspunkt i vestfynske godsejeres holdninger og aktiviteter i 1780'erne undersøges godsejernes rolle i landboreformerne i Danmark«, *Bol og By*, 1990:1, s. 7-43.
- Pedersen, Ole Karup (red.): *Dansk Landbrugsbibliografi*, København 1958.
- Thiesk, Joan (ed.): *The Agrarian History of England and Wales*, V, 1640-1750, Cambridge University Press 1985.
- Trap, J.P.: *Danmark*, 5. udgave, Thisted Amt, 1961, Aalborg Amt, 1961, Odense Amt, 1956.

Noter

1. Bøndernes reaktioner vil blive behandlet ved en senere lejlighed.
2. En indføring i problematikken gives af Ole Feldbæk: »Kongen bød – Enevælden og reformerne«, i Claus Bjørn: *Landboreformerne – forskning og forløb*, Landbohistorisk Selskab 1988, s. 9 ff.
3. Når godsarkivet er så tyndt, må kildematerialet til den faktiske udvikling søges i offentlige arkiver. Det vil først og fremmest sige Rentekammeret (Rtk.) på Rigsarkivet (RA), da godsejerne heldigvis skulle gøre rede for mange forhold, inden de kunne erhverve en eller anden tilladelse. Også amtsarkivet for Aalborg amt og retsbetjentarkivet for Hornum-Fleskum herred på Landsarkivet i Viborg (LAV) er gennemtrawlet. Denne proces har været langsommelig! Desuden har jeg gennemgået Fogtmanns trykte reskriptsamling for perioden 1785-1796 for at se, hvorledes centraladministrationen behandlede tilsvarende spørgsmål andre steder i landet.
4. Ogilvie 2000, s. 91 ff.
5. Hans Jensen 1936/1975, s. 20 ff.
6. Se forordningerne 29. dec. 1758, 28. dec. 1759, 8. marts 1760, 28. juli 1769, 13. maj 1776 og 23. april 1781.

7. Lotte Dombernowsky 1988, s. 311 ff.
8. Claus Bjørn 1977, s. 117 ff. Claus Bjørn 1979, s. 1 ff.
9. RA, Rtk. 2411-33. Relations- og resolutionsprotokol 1792 nr. 138. Landvæsenkommissionens forestilling af 11. juni 1792. RA, Rtk. 434.1. Landbokommissionens forhandlingsprotokol 1786-1805, s. 62. RA, Rtk. 434.9. Landbokommissionen. Af Wormskiolds papirer vedk. Landbokommissionen.
10. Finn Stendal Pedersen 1989, s. 51 ff.
11. Forordning af 23. april 1781 paragraf 19 og Fogtmans reskripter. Kanc. P.M. af 5.3.1796 vedr. jord til skoleholdere endog efter udskiftningen.
12. Fogtmans reskripter, Rtk. Pro Memoria 12.2.1785.
13. RA, DK, Indlæg til Sjællandske missive nr. 607, 3.9.1784. Herved kom de sjællandske forhold til at stemme overens med forholdene på Fyn siden reskript af 30.10.1770, som ligger ved sagen. I øvrigt besynderligt, at forholdene stadig kunne være forskellige fra landsdel til landsdel afhængig af, hvorfra spørgsmålet blev forelagt centraladministrationen.
14. Fogtmans reskripter 18.11.1789, 31.12.1790, 28.4.1792, 29.9.1792, 21.12.1793, 2.1.1796 (ej af hovmarksjorder).
15. RA, DK, F 42 – 406. Indlæg til brevbøger nr. 2809, 21. 6. 1794.
16. Lotte Dombernowsky 1988, s. 280 og 353ff.
17. Forordning om selvejerbønder i Danmark og de dem allernådigst forundte fordele af 13.5.1769. Selvejerbonden fordele var 1. Lov til at beholde fæstebondens lavere skattesats i konsumtionsafgift (paragraf 3). 2. Ret til at sælge og pantsætte sin gård. 3. Ret til at bestemme hvem af børnene, der skulle overtage den og til hvilken pris. 4. Testationsret – for herredstinget uden kgl. konfirmation (paragraf 5). 5. Ret til at dele sin gård mellem arvingerne – på baggrund af jordvurdering og efterfølgende meddelelse til amtstuen af hensyn til skatteoppebørslen (paragraf 6). Det sidste punkt var bemærkelsesværdigt, fordi der ikke fordredes en regulær opmåling ved en landmåler. Dette blev der rettet op på ved Rentekammerets plakat 2. aug. 1786, hvor forordningen af 6. juni 1769 blev rettet ind efter udskiftningsforordningen af 23. april 1781.
18. Kgl. resolution af 8. dec. 1784, udsendt ved Rentekammer pro memoria af 21. december 1784. Ændret igen ved pro memoria af 2. august 1785.
19. Hidtil havde en godsejer kunnet udsætte en bonde af fæstegården, hvis han selv skulle bruge den. Men ved en jævnførelse med bestemmelsen for en norsk godsejer til kun at udsætte en lejlænding, hvis han selv havde udstedt byxelbrevet, kom de samme bestemmelser til at gælde for Danmark med forordningen af 16. jan. 1789.
20. RA, Rtk. 434.1 Landbokommissionen af 1786. Forhandlingsprotokol 16.

- dec. 1790 nr. 170, s. 47. og Rtk. 434.9. Bilag til forhandlingsprotokollen 1788-1792.
21. Frd. af 16. aug. 1786 om en Creditkasses oprettelse for kongerigerne Danmark og Norge samt hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Lotte Domberrnowsky, anf.v. s. 357 ff.
  22. Undersøgelser i tre midtjyske sogne har vist lokale præster, godsforvaltere, købmænd fra købstaden, fiskere, overformynderimidler etc. som finansieringskilder ved selvejekøb. Birgit Løgstrup 1991, s. 51 ff. Birgit Løgstrup 1992, s. 55 ff. Birgit Løgstrup 1993, s. 78 ff.
  23. Biografi over Theodor Adeler i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. Født 1747 på Gundetved og død 1826 på Gromelle i Vaucluse i Frankrig. Søn af stiftamtmand Frederik Adeler. Godsoplysningerne i *Trap Danmark 5. udgave*, Thisted Amt, s. 733 og Aalborg Amt, s. 898 ff. J. Jeppesen Jensen 1963, s. 19 ff.
  24. På titelbladet står forfatteren kun angivet som Adeler. Ole Karup Pedersen (red.): *Dansk Landbrugsbibliografi*. København 1958, angiver s. 156 C.H. Adeler som forfatter. Denne var iflg. *Trap: Danmark 5. udgave*, Odense amt, s. 170 ritmester, senere kammerherre Chr. Holger Adeler til Hindsgavl. Jeg afviser denne tilskrivning, fordi Th. Adeler i en ansøgning dateret 28.1. 1789 til Rtk. om støtte til udskiftning og udflytning af bøndergodset under Sohngårdsholm, skriver: »Saa jeg har vovet endog praktisk at udøve det, jeg udi mit 1786 ved trykken bekientdgiorte skrift: *Allehaande Tanker*, har anseet for meget gavnligt.« (Journal sag nr. 201/1792. RA, Rtk. 2483.273). Det var ikke ualmindeligt at undlade forbogstaver ved forfatterangivelse på et titelblad. Karl Peder Pedersen har også benyttet »*Allehånde tanker* –« i »Godsejernes nej til flere reformer.« *Bol og By* 1990:1, s. 7-43. Han tilskriver den til Chr. Holger Adeler og lægger især vægt på de fynske forhold, der omtales. Han læser i øvrigt skriftet som et mere konservativt skrift, end jeg gør.
  25. Hans Jensen 1936/1975, s. 161 ff.
  26. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 16 ff.
  27. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 20 ff. og 36.
  28. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 25 ff og 32 ff.
  29. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 21 ff.
  30. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 53 ff. andre udfald s. 50, 52, 57, 68.
  31. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 58, 70 og 113 ff.
  32. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 72 ff. og 93 ff.
  33. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 93 ff.
  34. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 75 ff. og 94.
  35. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 133.
  36. Adeler: *Allehaande Tanker*, s. 8 fn. – 9.

37. RA, Rtk. 2485,14. Indberetninger om fællesskabets ophævelse. Aalborghus m.fl. amter. 1774-1787.
38. Denne grevelige excellence er formodentlig grev Reventlow, selvom det ikke siges. Brevet ligger i Rentekammerets sag, så der er ikke gjort nogen hemmelighed ud af henvendelsen. Ra, Rtk. 2481.167. Jysk fynske landvæsenskontor, sag GG 14/1785. LAV, B35D-29. Hornum og Fleskum herred, Bilag til justitsprotokollen 1786. Udmeldelse fra herredstinget til at taxere Sundby, Nørre og Sønder Tranders ejendomme i flg. udskiftningsforordningen 1781. LAV, B0D-605. Aalborghus amt. Landvæsenskommissions forretninger 1786. Der er kun bevaret lidt fra dette arkiv, og det er i dårlig bevaringstilstand.
39. RA, Rtk. 2481.215-216 Landvæsenskontorets journal nr. 1148, 26.5.1788.
40. RA, Rtk. 313.22. Hartkornsspecifikationer 1788-94. De to afbyggergårde på hovedgårdsjorden er ikke medtalt i Nørre Tranders sogn.
41. Der findes to vurderinger af de udflyttede gårde. Hornum og Fleskum herredsting udmeldte to mænd til at vurdere ejendommene den 25., 26. og 27. nov. 1788 og Aalborghus m.fl. amters landvæsenskommission har foretaget en vurdering den 19. maj 1789. Begge i RA, Rtk. 2483.273. Jyske-fynske landvæsenskontor. Journalsag nr. 201/1792.
42. RA, Rtk. 2483.273. Jysk fynske landvæsenskontor. Journalsag nr. 201/1792.
43. Gården havde kun fået tillagt 3 skæpper jord, men der var samtidig sket hoveriafløsning. 1779: 4 tønder 1 skp. 2 fjkr. byg og 5 mk. 15 sk. i penge plus hoveri in natura (LAV, B24-445). 1788: 1 td. 6 skp. byg og 1 rigsdaler 6 sk. i penge plus 23 rigsdaler i hoveriafløsning (do). 1798: 4 tønder 3 skp. byg og 24 rigsdaler 6 sk. i penge (RA, UJ 4058/1904).
44. Sagen om skelgrøften startede i 1787 med henvendelse fra Adeler og Buchwald på Gudumlund om at få landinspektør Wesenberg ud at nivellere skelgrøften. Det blev en langsommelig sag – på grund af bøndernes uvilje mod at udføre det store arbejde. RA, Rtk. 2481.213-214 nr. 576 i 1787. Sagen ligger i nr. 902/1795. Rtk. 2483.318.
45. Hoveriafløsningsbeløbet fremgår for eksempel af Chr. Andersen Gleiborgs fæstebrev af 27.5.1788 (LAV, B24-445. Nørrejylland landsting. Irettelagte dokumenter). Det er usikkert, hvordan den omtalte løsning fra stavnsbåndet skal forstås. Gælder det drengbørnene hos alle fæstere, der fik fæstebreve i årene 1785, 1786 eller 1787? Eller gælder det kun de særlige fæstere og forpagtere på hovedgårdsjorden, der var købstadsbeboere og derfor ikke omfattet af stavnsbåndet? Adeler var som godsejer bundet af pligten til at stille soldater, så han kunne i hvert fald ikke fritage alle fra stavnsbåndet. Desværre er fæsteprotokollen for Sohngårdsholm ikke bevaret, så

- det er ikke muligt at se, hvad der egentlig menes. Et enkelt bevaret fæstebrev fra 1788 har ingen oplysninger om fritagelse for stavnsbånd. Måske er det bevidst, han har smurt lidt ekstra på? Det er senere blevet tolket således, at han ophævede stavnsbåndet over alt for sine fæstebønder. Det kan i hvert fald ikke være korrekt.
46. Det kan optælles fra jordebogen 1798, der blev indsendt til Rentekammeret. RA, UJ 4058/1904.
  47. I flg. attest fra landmåler Hall, dateret Nørre Sundby den 10. marts 1807. RA, UJ 4058/1904.
  48. Denne del af reformvirksomheden findes i RA, DK, Indlæg til Jyske Tegnelser nr. 197, 7. nov. 1788.
  49. RA, Rtk. 2483.273. Jysk fynske landvæsenskontor. Journalsag nr. 201/1792.
  50. Konceptet til Reventlows svar, dat. 21. nov. 1786. RA. Rtk. 2413-127. Reventlows korrespondancesager 1784-1813.
  51. Claus Bjørn 1979, s. 7 ff.
  52. J. Jeppesen Jensen 1963, s. 25 ff.
  53. Det startede i Gug i 1795. LAV. B35 D-30. Udmeldelse til taxationsforretning på Gug mark den 25. juni 1795.
  54. Denne første del har Rentekammeret stadig journaliseret på den gamle sag: RA. Rtk. Jysk fynske landvæsenskontor nr. 201/1792. Derefter kører resten på en ny sag, som først afsluttes i 1904. RA. Landbrugsministeriet, UJ journalsager 4058/1904.
  55. Det sidste går på, at den ene fæster gerne ville have købt sin gård, men blev afvist. Han ansøgte endda Rentekammeret, men fik ikke medhold under henvisning til, at han var gammel og svagelig og ikke havde kunnet skaffe pengene.
  56. I forhold til den oprindeligt indsendte liste mangler der fire gårde. To er solgt til andre bønder, en til postmester Frisch på den senere Postgården, hvor Frisch var i gang med at bygge en stor bolig til sig selv, og en er gået uden om kontrollen.
  57. Alle aktstykker i denne langstrakte sag findes i RA, UJ, 4058/1904. Side-løbende med Rentekammerets pres for at skaffe jord til husmændene foregik en lige så streng proces for at sikre en præcis udstykning og vurdering af hovedgårdens jord. Rentekammeret ønskede oplysning om enhver afvigelse fra det tidligere hartkorn, så den stakkels landmåler måtte indsende adskillige beregninger, der alle gik til Morville i Landmålerarkivet. Til sidst måtte det stille sig tilfreds med, at forklaringerne på uoverensstemmelserne var de nye vejanlæg.
  58. Den 1. dec. 1806 indberettede stiftamtmand Pentz til Rentekammeret,

hvorvidt betingelserne for tilsvarende frasalg var overholdt for Langholt, Bjørnkjær, Vrå, Sønder Elkiær, Giettrup, Hessel, Nøragergård, Waar, Kyø, Halkjær, Havnø, Refsnæs, Sohngårdsholm og Vesterladegård. RA. Rtk. 2483.178. Jysk fynske landvæsenskontor, journal 1806 nr. 2534.

Summary

Within the field of Danish history, researchers have been occupied with the question of where the initiative for rural reforms came from; from above, from the government, or from below, from the landed estate owners. This study has shown that the question has been wrongly phrased. It was not a question of either/or, but rather both/and.

The excellent economic conditions in the agricultural sector made it attractive for the government and the country to produce large surpluses that could be sold on the international market. The structure of farming practice was based on smallish landed estates (1/10th of the land), with a large number of attached tenant farms (9/10ths of the land). After initially taking a rather zigzag political route, the government's reform acts, based on consolidating the land into individual farms, moving the farm buildings from the villages out onto the farms and self ownership, were intended to dismantle the Danish landed estate system in order to allow smaller farmers to obtain control over their own land without hindrance from the estate owners or village communities. The traditional charge against the government of the time has also been that the smallholders were the great losers in this choice of investing solely in small farms.

The government of the time and the administration cannot, however, be taken as a single entity with the same attitudes and views. Within the government, there were differences over how far individual members would go to support the tenant farmers in relation to what they saw as the well-deserved rights of the landed estate owners. In the administration there was a clear schism between the Danish Home Office, that regarded itself as the protector of the interests of the clergy, and the Treasury, that was particularly interested in the rural reform process. The fact that this division developed was mainly due to the question of tithes, in which the Danish Home Office fiercely protected the sources of income of the Church and the clergy. A lot of the rectories were also a hindrance to the landed estate owners' control over village farms.

In practice, the government never forced the Danish landed estate owners to divide out their land or sell it. However, if they wished to increase the farmers' rents or sell off tenant farms and obtain privileges such as tax exemption, they had to accept the Treasury's conditions, because this central department of the government had a policy that they maintained. The land had to be consolidated

into units and, if necessary, the farm buildings moved out of the village before the estate owner could raise the rents he imposed. The buildings had to have been moved out and be of a reasonable quality, without being too expensive, for the estate owner to be eligible for building subsidy or to increase his rents. The tenant farms that had been sold off could not be forced to pay villeinage. Nor could they be used as part of another manor, a rule that first and foremost was out of regard for the government's tax revenue. These demands also showed that the government had abandoned the estates as the backbone of Danish rural system. Another important condition insisted on by the government, in return for tax exemption, was that the smallholders should have land – and not just on paper. Their land had to be assessed in the official Danish unit of land value of the time, and this had to be deducted from the farms' valuations. The Treasury refused to give way on this point, even though this demand was difficult to put into practice once the local land reforms had been completed. The intention was never to provide the smallholders with sufficient land to live off without also working on the farms or on the estates. But their situation was now again as it was before the reform, where they also had needed to find extra sources of income.

How did the course of the reform movement look when seen through the eyes of the estate owners? Did it live up to their expectations? These questions have been examined in relation to Sohngårdsholm Manor just outside the market town of Ålborg in North Jutland. The owner, Theodor Adeler carried out the reforms from 1785 to 1803 – in other words over the course of 18 years – but the demands from the government pushed their completion back to 1810. We have a pamphlet written by Adeler himself in 1786: *Various thoughts on the occasion of the king's counsellor Bang's dissertation on the peasantry*, in which he expressed his opinions about the reform movement. It can be seen as a plan for the work he was going to do at Sohngårdsholm.

Theodor Adeler's efforts had a long-term goal. He wanted to change rural society. Of course it didn't matter that he made money from his efforts. He had lots of ideas: consolidation of land and relocation of the farms, the sale of tithes, weaving schools and self-ownership of land. He was powerful enough to carry out the first two of these, but he needed the support of the farmers for the last three, so he was not completely successful with the last. Adeler did not have the patience to wait for the slow workings of the bureaucracy – as he would have put it in modern language. He therefore left completion of the work to his estate manager and left for the warmer climate of Provence, where he had bought an estate – ostensibly for the sake of his health. Other estate owners also bought estates abroad during this period. Adeler's estate manager did not have the same idealistic attitude to the reforms as Adeler himself, but

nevertheless after 25 years Sohngårdsholm was transformed from an old-fashioned manorial system to modern large-scale farming with 50 independent farms, while 21 tenant farms had been sold to other owners than their tenants – without villeinage duties. The smallholders had obtained land – if they wanted it – but not enough to make them self-sufficient. The relationship with the nearby market town played a part in the success of the reform process, because several buyers came from the town. On the other hand the ready availability of work in the town for the smallholders made them uninterested in obtaining land out in the villages.

It was possible for the landed estate owners to continue to run their estates as they had done previously, despite the government's policy of reforms. However, if they wanted to benefit from the economic opportunities on offer, they had to implement the reforms the government wanted. This study has revealed a government that was far from passive in relation to rural reforms. It was thus both the government and the landed estate owners who took the initiative to reform rural society in Denmark – helped along by good international trading conditions. How the farmers reacted at the new reforms was definitely of interest for the final outcome. This will be looked at in a different context.

Forfatter

Birgit Løgstrup, f. 1941, Adjungeret professor ved Aarhus Universitet og dr.phil. fra Københavns Universitet på afhandlingen *Jorddrot og offentlig administrator*. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. Administrationshistoriske studier nr. 7. København 1983. Hun har blandt andet skrevet følgende monografier: *Dommer og administrator*. Herredsfogden 1790-1868. Administrationshistoriske studier nr. 5. København 1982. *Bundet til jorden*. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788. København 1987. 270 s. *Jord og mennesker på Viborgeggen* 1688-1988. Viborg leksikon nr. 9 og en række afhandlinger om landbohistorie og andre emner.